

Др Борис БЕГОВИЋ*

**ПРОШИРЕНА СРБИЈА: ПРИЛОГ РАЗМИШЉАЊУ О
АЛТЕРНАТИВНОМ ДРЖАВОТВОРНОМ РЕШЕЊУ ИЗ
1918. ГОДИНЕ****

Циљ рада је да ex post истражи државотворне алтернативе уједињењу југословенских народа из 1918. године и да размотри да ли би оне могле да буду успешније од Југославије са становишта интереса српског народа, чиме рад у потпуности спада у ретроактивну хипотетичку анализу. Теоријску основу за разматрања алтернативних државотворних решења чини економска теорија оптималне величине државе, која је идентификовала погодности и трошкове увећања државе, пре свега оне трошкове који су последица повећања културне хетерогености услед увећане језичке, етничке и конфесионалне хетерогености становништва. Идентификовано је пет државотворних алтернатива: проширених Србија са различитим степеном територијалног проширења и обухвата становништва. Коришћењем резултата пописа становништва из 1921. године, емпиријски се показало

---

* Редовни професор у пензији, Правни факултет Универзитета у Београду, Србија, begovic@ius.bg.ac.rs.

** Захваљујем Чедомиру Антићу, Милошу Војновићу, Љубодрагу Димићу, Николи Илићу, Марији Караникић Мирић, Данилу Ковачу, Бранку Милановићу, Зорану Мирковићу, Даници Поповић, Дејану Поповићу, Бојану Ристићу, Милану Ристовићу и Слободану Самарџићу на зналачким коментарима прве верзије рукописа и на корисним сугестијама. Николи Илићу и Ксенији Џипковић захвалан сам на помоћи у формирању базе података. Наравно, сносим искључиву одговорност за евентуалне преостале грешке и за вредносне судове изнете у овом раду.

да би оне државотворне алтернативе које би значиле веће проширење српске државе, па би стога омогућиле већи обухват српског становништва у матичној земљи, неминовно утицале на увећање културне хетерогености становништва те државе. Идентификовано је оптимално државотворно решење, које нуди компромис између погодности и трошкова.

Кључне речи: *Србија. – Југославија. – Оптимална величина државе. – Ретроактивна хипотетичка анализа. – Културна хетерогеност.*

„ – Кад јесте тако. Једина мрља на нашем српском образу је то злосрећно уједињење. А ни ту се нисмо питали, него су велике силе одлучиле уместо нас.

– Добро Боројевићу – јавља се Почуча. – Није баш да Александар није желео СХС.

– Ама није, Војо, уценили су га! Јеси ти уопште прочитао мој роман

‘Оваплоћење демонских накота’?

– Јесам.

– Е, па ниси! Да јеси знао би да је британска обавештајна служба уценила Карађорђевиће и да су нас просто угурали у ту јаму, у тог етничког, па и културолошког Франкенштајна од државе.“

Трипковић (2022, 76)

1. УВОД

Показало се да Југославија – независно од њеног званичног имена – држава формирана 1. децембра 1918. године, није била одржива на дуги рок посматрано, независно од свих трансформација кроз које је пролазила током своје историје и без обзира на то што је обновљена после краја Другог светског рата. Распад те државе 1991. године и начин на који се распала (уз напомену да такав начин никако није био неизбежан), уз чињеницу да у земљама наследницама не постоји никаква жеља за њеним обнављањем, упућују на то да је реч о неуспешном политичком подухвату и да постоје изузетно дубоки корени таквог исхода.

Имајући све то у виду, циљ рада је да *ex post* истражи државотворне алтернативе уједињењу југословенских народа из 1918. године и да размотри да ли би те алтернативе могле да буду успешније од Југославије са становишта интереса српског народа. Интереси других југословенских народа не разматрају се у раду. Тиме рад у потпуности улази у област ретроактивне хипотетичке анализе (енгл. *counterfactual analysis*), то јест рад се не бави чињеницама, већ се, напротив, у њему разматра оно што се није догодило и истражују последице управо тога што се није догодило. Опредељење за ту врсту анализе заснива се на уверењу о релевантности њених резултата за данашњи историографски поглед, као и за налазе осталих друштвено-хуманистичких наука о политичком подухвату југословенског уједињења из 1918. године, нарочито његовом вредновању после више од једног века од како се одиграло.¹

Анализа алтернативних државотворних решења заснива се на радној претпоставци да је културна хетерогеност становништва, заснована на етничкој, језичкој и конфесионалној хетерогености, била основни извор проблема функционисања сваке Југославије, ма какво било њено уређење, и да је та хетерогеност основни разлог њеног неуспеха као политичког пројекта. Стога се државотворне алтернативе уједињењу из 1918. године разматрају пре свега са становишта хипотетичког нивоа културне хетерогености становништва које би оне створиле да су биле примењене. Осим тога, разматрају се величина државе и обухват српског становништва у њој. Основна хипотеза рада јесте да би оне државотворне алтернативе које би значиле увећање државе, па би стога омогућиле већи обухват Срба у истој држави, неминовно условиле увећање културне хетерогености те државе. Потврђивање те хипотезе ствара основу за тражење оптималног државотворног решења.

Теоријску основу за разматрања алтернативних државотворних решења чини економска теорија оптималне величине државе (Alesina, Spolaore 2003), која је јасно идентификовала погодности и трошкове које доноси ширење државе на већу територију, то јест обухватање све већег броја становника до каквог такво ширење неминовно

---

¹ Како се наводи у историографској методолошкој литератури (Schrag 2021, 330), циљ ретроактивне хипотетичке анализе није само да се уживимо у улогу оних који су доносили одлуке у условима неизвесности („не знајући шта их следеће чека“) већ да разумемо последице тих њихових одлука. Више о том аналитичком поступку видети у: Levy (2015), Sunstein (2016) и у осталим радовима објављеним у тематском броју (3/2016) часописа *Journal of the Philosophy of History*.

доводи. У раду се доследно примењује методологија економске науке, доносе се закључци на начин на који се до њих долази у тој науци, а не у историографији, али добијене налазе могу да користе и тумаче историографија и друге друштвено-хуманистичке науке.

Циљ овог рада и теоријски приступ његовом постизању условили су и његову структуру. Прво ће се размотрити основни налази теоријског модела оптималне величине државе, и то раздвојено погодности од увећања државе и трошкови тог увећања. Следе анализа уједињења из 1918. године и разматрање услова за примену алтернативних државотворних решења. Затим ће се прецизно (у оној мери у којој се то може учинити) дефинисати алтернативна државотворна решења са становишта државне границе. Иза тога следи централни део рада: квантитативна анализа алтернативних државотворних решења, то јест симулација која треба да покаже како би се мењала хетерогеност становништва са променом државних граница, то јест са применом различитих алтернативних државотворних решења. На основу тих резултата изабраће се оптимално решење. Потом ће се понудити неке назнаке политичке панораме која би настала приликом хипотетичке реализације алтернативних државотворних решења. Следи закључак, уз смернице за даља истраживања.

2. ТЕОРИЈСКИ МОДЕЛ: ОПТИМАЛНА ВЕЛИЧИНА ДРЖАВЕ

Економска теорија оптималне величине државе под том величином посматра искључиво број њених становника, никако површину њене територије.² Увећање државе,³ дакле, представља увећање

---

² Понекад, услед неједнаке густине насељености, разлика између те две величине може бити значајна. На пример, иако је Русија по површини територије највећа земља света, тек је на 9. месту по броју становника. Слично је са Канадом: по површини је 4. земља света, а рангирана је тек на 37. месту по броју становника. По правилу, земље са веома великим становништвом имају и велику територију, будући да постоје вредности густине насељености које се не могу превазићи, док обрнуто не важи, будући да постоје земље са релативном малим бројем становника и великом територијом, што имплицира ниске густине насељености, попут Монголије, земље са најнижом забележеном густином те врсте (два становника по квадратном километру).

³ Под државом се у овом раду посматра искључиво земља, у смислу независне, суверене и међународно признате заједнице. У том смислу, прихвата се дефиниција да је „једна заједница државна ако лица која тој заједници припадају живе на извесној територији под независном и ефективном владом“ (Љушић 2011, 9). Територије, односно заједнице које се означавају

броја њеног становништва. Наравно, променом државних граница неминовно се мења територија, па увећање државе претпоставља ширење њене територије, али колико ће заиста бити увећање државе, то јест увећање њеног становништва, зависи од густине насељености новоприсаједињених територија. Када се разматра величина привреде једне државе, значајна због величине домаћег тржишта, користи се бруто домаћи производ (БДП), као извор куповне моћи становништва те земље.

Постоје оправдани разлози због којих се површина територије државе не користи као показатељ у теоријском моделу њене оптималне величине. Прво, иако та површина може да буде апроксимација издашности природних ресурса којима располаже једна држава, будући да са увећањем територије расте вероватноћа да посматрана држава има више природних ресурса, реч је о веома лошој апроксимацији. Пустинске државе велике површине територије, на пример, не располажу пољопривредним земљиштем. Нити је, на пример, извесно да држава велике површине територије неминовно мора да поседује богата налазишта нафте или неког скупогеног минерала. А територијално релативно мале државе могу да поседују богата налазишта нафте или, на пример, природне лепоте, погодност веома важну за развој туризма. Друго, природни ресурси у било ком облику, сами за себе, нису пресудан чинилац нивоа привредне активности, још мање привредног раста једне земље, који се заснива на акумулацији капитала (физичког и људског) и на технолошком напретку. У екстремним случајевима, додуше, природна богатства могу земљи да донесу висок ниво дохотка *per capita*, попут Саудијске Арабије, али то су ипак изузеци од општег правила. Сходно томе, површина територије државе није и не треба да буде мерило њене величине.⁴

као државе, а које немају те атрибуте (попут америчких савезних држава, на пример), нису предмет овог рада. У раду се, стога, речи „држава“ и „земља“ посматрају као синоними. Такође, у овом раду реч „држава“ не подразумева државни, административни апарат, тако да израз „увећање државе“ не означава увећање државног апарата и државне интервенције.

⁴ Излаз на море једне државе недвосмислено представља њену географску предност, будући да, како се показало (Faye, Macarthur, Sachs, Snow 2004; Collier 2007; Paudel 2012), обара транспортне трошкове, олакшава спољну трговину и омогућава дубље укључивање те државе у међународну поделу рада. Излаз на море, међутим, није у функцији величине територије државе, већ њене локације. Постоје територијално мале државе са излазом на море, попут Сингапура или Малте, на пример, а постоје територијално веома велике државе без излаза на море, попут Казахстана или Чада.

Пошто су дефинисани показатељи величине државе, разматрање може да се усредсреди на погодности и трошкове увећања државе.

2.1. Погодности од увећања државе

Основна погодност од увећања државе је економија обима у погледу пружања јавног добра (Alesina, Spolaore 2003). Неколико напомена уз ову тврдњу. Прво, економија обима означава ситуацију у којој повећањем величине (у овом случају државе) опадају просечни трошкови, то јест (у случају државе) трошкови *per capita*. Економија обима је последица постојања фиксних трошкова, који се не мењају са обимом производње, односно (у случају државе) бројем становника – ти трошкови на одређеном нивоу постоје независно од тог броја. Под јавним добром се, за потребе овог рада, подразумева све оно што се финансира из пореза и других јавних прихода (у даљем тексту – пореза), односно све оно што пружа држава. Самим тим, да би нешто за потребе овог разматрања било јавно добро, не мора неминовно да буде јавно добро у ужем смислу речи, то јест чисто јавно добро.⁵ Другим речима, под јавним добром се, будући да оно обухвата све оно што се финансира из пореза, па тиме све оно чије пружање зависи од државних политика, подразумева све оно о чијој се понуди и потрошњи одлучује у јавној сфери, па је стога реч о колективним, а не појединачним одлукама становника једне земље.

Типични и за функционисање државе најзначајнији примери јавног добра јесу национална безбедност (безбедност од агресије стране државе, што укључује оружане снаге), јавна безбедност (безбедност од криминала, што укључује полицију и казнене установе), владавина права (што укључује све установе које је омогућавају), монетарне и финансијске институције (што укључује и одговарајуће политике), јавно здравље, образовање, основна инфраструктура за саобраћај и комуникације и све томе слично. Постојање економије обима, то јест фиксних трошкова пружања тих јавних добара, лако је разумљиво. На пример, без обзира на то колико су велике оружане снаге једне земље,

---

⁵ Концепција чистог јавног добра подразумева да додатни корисник исте јединице јавног добра не ствара никакве додатне трошкове постојећим корисницима и да се корисник који одбија да плати коришћење јединице јавног добра не може искључити из његове потрошње. О детаљима концепције јавног добра и њене трансформације током историје видети у: Беговић (2021a).

довољан им је један генералштаб и једна војна доктрина, без обзира на то колико има основних школа у једној земљи, постоји само једно министарство образовања и прави се само један школски програм, и без обзира на то колико се води судских процеса, постоји само једно законодавно тело и један врховни суд. Емпиријска (економетријска) истраживања на узорку великог броја земаља потврдила су ту регуларност – повећањем величине земље умањују се *per capita* трошкови пружања јавног добра (Alesina, Wacziarg 1998).⁶

Понекад се у литератури (Alesina, Spolaore 2003) издваја национална безбедност као најзначајније јавно добро, упућујући на то да веће државе, и по величини становништва и по БДП-у, располажу увећаним потенцијалом за одбрану земље, услед могућности за стварање снажнијих оружаних снага, које би успешније одвраћале агресивно понашање других земаља.⁷ У основи, тај аргумент се своди на аргумент економије обима у пружању специфичног јавног добра – националне безбедности, односно одбране земље. Управо због тога, постојање наднационалних војних савеза нуди значајне погодности малим земљама, будући да приступањем таквим савезима оне могу да превазиђу проблем високих *per capita* трошкова националне одбране. Наравно, то се постиже само уколико постоји чврста обавеза свих држава чланица савеза да се војно ангажују у одбрани сваке нападнуте чланице.⁸

---

⁶ Показатељ тих трошкова су јавни (буџетски) расходи, мерени као учешће у БДП-у, који су коришћени у регресионом моделима у овом истраживању. Методолошки проблем са добијеним резултатима лежи у томе што у јавне расходе не спадају само трошкови пружања јавног добра већ и трансфери, којима се врши прерасподела дохотка. Свесни тог проблема, аутори нуде уверљиво објашњење релевантности добијених резултата. Без обзира на то колико је учешће трансфера у јавним расходима, у њиховом случају не постоји економија обима, они су пропорционални величини земље, тако да се може закључити да је пад учешћа јавних расхода у БДП-у са увећањем земље искључиво последица економије обима у пружању јавног добра.

⁷ Свеобухватан преглед резултата емпиријских истраживања (Hartley, Sadler 1995) потврђује овај теоријски налаз.

⁸ Типичан пример таквог савеза је НАТО, чијом се Повељом (члан 5) све чланице савеза обавезује на војно ангажовање уколико је нападнута било која чланица. НАТО показује да, осим економије обима, погодности постоје и у подели рада између чланица савеза, тако да се неке од њих, зависно од географског положаја земље и њене војне традиције, специјализују само за неке операције, које онда обављају и за друге чланице савеза. Подела рада и специјализација увећавају економску ефикасност и у тој области, па тиме умањују трошкове по јединици пружене услуге.

Осим тога што се увећањем државе умањују трошкови јавног добра *per capita*, такво увећање омогућава и ефикасније опорезивање – примену, како је показано у литератури (Easterly, Rebelo 1993), бољих механизма опорезивања и боље изграђену, делотворнију пореску администрацију. То значи да је за дату количину пруженог јавног добра потребно мање пореско оптерећење грађана земље, чиме се увећава њихов расположиви доходак, па тиме и њихово благостање, (како у садашњости, тако, поспешивањем привредног раста, и у будућности), што је додатна погодност од увећања државе.

Следећа погодност увећања државе јесте повећање домаћег тржишта. Што је веће домаће тржиште, већа је могућност реализације економије обима, увећава се простор за друштвену поделу рада и на њој засновану специјализацију произвођача, и јача међусобни конкурентски притисак на тржишту, што подстиче производну ефикасност и иновације. Све то утиче на раст продуктивности рада, па стога и на увећање богатства земље и њених становника мерено БДП *per capita*, односно расположивим дохотком по становнику. Тај неспоран аргумент у прилог увећања државе треба посматрати у светлу два увида. Први је да је у том случају релевантан показатељ величине државе укупан БДП који се на њеној територији ствара, будући да он одређује укупну куповну моћ, па тиме и величину тржишта, а не број становника. Други увид је далеко битнији: привредним отварањем земље, слободном трговином и глобализацијом, светско тржиште, а не домаће, постаје релевантно за произвођаче у посматраној држави. У том смислу, уколико се земља привредно отвори и укључи у међународну поделу рада, величина државе постаје ирелевантна. Емпиријска истраживања показују да је управо отвореност привреде кључна за привредни раст и ниво продуктивности рада, па тиме и расположивог дохотка *per capita* (Alesina, Spolaore, Wacziarg 2000).⁹ Мале државе могу да искористе погодности великог (светског) тржишта отвореношћу својих привреда и да на тај начин компензују ограничење сопствене величине.¹⁰

---

⁹ Управо су то резултати регресионих модела у којима су и величина државе и отвореност њене привреде били објашњавајуће променљиве. Уз обе променљиве забележене су позитивне и статистички значајне оцене параметара, што значи да увећање државе и повећање степена отворености њене привреде делују у истом смеру – повећавају ниво дохотка *per capita* и убрзавају привредни раст.

¹⁰ Тој тврдњи може да се упути замерка да она важи искључиво за тзв. разменљиве производе, то јест оне који подлежу спољној трговини. Одређени број производа, због високих транспортних или трансакционих трошкова у односу на вредност производа, није разменљив у међународним размерама већ искључиво на домаћем тржишту, па отвореност привреде за те производе

Још једна погодност увећања државе лежи у ширењу могућности за трансфере који могу да имају благотворне ефекте. Интеррегионални трансфери су битни због тога што различити региони једне државе, због тога што имају различиту привредну структуру – што се у њима налазе различите привредне гране – могу да сnose битно различите последице екстерних шокова. На пример, региони у којима доминира пољопривреда као делатност, у условима суше или пада цена пољопривредних производа на светском тржишту, могу у таквим случајевима да примају трансфере средстава прикупљених порезима од осталих региона те државе, па се таква врста трансфера у литератури назива регионално „осигурање“ (Alesina, Spolaore 2003, 4). Уколико, насупрот томе, дође до наглог скока цена пољопривредних производа на светском тржишту, па тиме и повећања пореских прихода у пољопривредним регионима, порески обвезници из тих региона могу да финансирају трансфере другим регионима те земље. Иако, теоријски посматрано, није спорно да такво осигурање може да буде од користи држави, односно њеној привреди и становницима, треба имати у виду да стални интеррегионални трансфери у једном смеру, од богатијих (развијенијих) ка сиромашнијим (мање развијеним) регионима, могу бити контрапродуктивни, како у економском, тако и у политичком смислу, нарочито у условима ниског нивоа солидарности у једној земљи.

Исти налази о трансферима, односно прерасподели дохотка важе и у случају интерперсоналних трансфера (посредством буџета) од богатих ка сиромашнима. Увећањем државе повећава се и потенцијал за такву врсту трансфера (Alesina, Spolaore 2003, 4). Не спорећи тај аргумент, питање је у којој мери је овде реч о погодности и због чега би, начелно посматрано, умањена интерперсонална економска неједнакост до које би такви трансфери довели, уколико су присилни, била добра са становишта друштвеног благостања. Штавише, високо опорезивање богатих, како би прикупљена средства омогућила трансфере сиромашним, и сами безусловни трансфери који се тако финансирају, стварају лоше подстицаје, и са једне и са друге стране – подстицаје који умањују продуктивности и једних (богатих) и других (сиромашних). Исказивање

није од значаја. Међутим, треба имати у виду да управо из наведених разлога (транспортни и трансакциони трошкови) многи производи нису разменљиви на националном него искључиво на локалном тржишту – језиком економске анализе права конкуренције речено, релевантно географско тржиште им је уско – па је за ту врсту производа и величина државе ирелевантна. У неким случајевима, релевантно географско тржиште се мери кругом пречника од неколико стотина метара.

солидарности између грађана, солидарности богатих са сиромашним појединцима, уколико је присилно, има своје границе. Стога и овај аргумент у прилог увећања државе, можда још у већој мери него претходни, треба прихватити са резервом.

Када се сагледају сви аргументи у прилог увећања државе, чини се да су најуверљивији они који је односе на економију обима у пружању јавног добра. То је, по свему судећи, најважнији аргумент у прилог увећања државе са становишта економског модела њене оптималне величине.

2.2. Трошкови увећања државе

Уколико би увећање државе доносило само погодности, онда би свака држава имала економске подстицаје да непрестано увећава своју величину. Равнотежна величина државе била би, тада, највећа могућа и, у том случају, оптимално би било да је цео свет садржан само у једној јединој држави.

Очигледно је, међутим, да такво равнотежно решење није забележено, нити је на видуку. Напротив, у последњих стотинак година, непрестано се увећава број држава, што значи да се, динамички посматрано, умањује њихова величина. Очигледно је да постоје ваљани разлози за такво умањење, мада није неминовно да су економски разлози били пресудни.¹¹ Стога се поставља питање који су то чиниоци чије дејство повећава трошкове увећања државе.

Као и случају предузећа, увећање државе повећава трошкове координације, то јест, у случају државе, административне трошкове управљања целином. Тај налаз није споран, али није најважнији, а за анализу величине државе готово да је тривијалан. Далеко је важније то што повећањем државе веома вероватно, у највећем броју случајева, расте хетерогеност њеног становништва, и то културна хетерогеност, као последица етничке, језичке и професионалне хетерогености.¹²

¹¹ Увећање броја држава, односно умањење њихове величине у XX веку било је у највећој мери последица процеса деколонизације, а економски разлози, боље речено мотиви, нису били пресудни за тај процес, како се показало у литератури (Tignor 1998). Распади царстава увек су у историји били праћени настанком нових држава, наравно мање величине од распаднутог царства.

¹² Што се дефинисања културе тиче, у овом раду се под тим појмом подразумева „скуп уверења, вредносних судова и преференција, који може да утиче на [људско] понашање, који се преноси социјално (не генетски) и који

Културна хетерогеност неминовно ускловљава различите преференције становника државе у погледу пружања јавног добра. Увећањем те хетерогености повећавају се разлике у преференцијама појединаца у погледу пожељне количине, структуре и природе понуде јавног добра (Alesina, Spolaore 2003, 18). Прво, преференције се разликују у погледу одговарајућег нивоа јавног добра које држава треба да пружи. Док се неки залажу за висок ниво те понуде, у крајњој линији за висок степен државне интервенције, други желе нижи ниво, па тиме и нижи степен те интервенције. Чак и да се сви сложе о количини понуде јавног добра, не морају да се сложе о њеној структури. Док је за неке, на пример, битна национална одбрана, као јавно добро, за друге је приоритет јавна безбедност, док трећи сматрају да највећи део буџета треба да буде алоциран у школство. Коначно, чак и да се сви сложе да је, на пример, најважније школство, да се сложе и колики део буџета треба асоцирати у пружање тог јавног добра, остаје отворено питање разлика у преференцијама у погледу школских програма. Док су, на пример, неки за то да верска настава не треба да буде у школском програму, други то допуштају, док за треће она треба да буде обавезна.¹³ А одлука о свим тим питањима неминовно је политичка – у питању је колективни избор – па хетерогене преференције за јавним добром отежавају доношење колективних одлука, што условљава два неповољна исхода. Први је недовољна понуда јавног добра.¹⁴ Други неповољан исход је политичка нестабилност коју изазива поремећен колективни избор у

као заједнички дели неки подскуп унутар друштва“ (Мокуг, 2017, 8). Исти аутор је ближе одредио сва три поменута елемента културе. Уверења су вредносно неутралне (позитивне) тврдње које се односе на свет око појединца, што укључује природно и метафизичко окружење, као и друштвене односе. Надаље, вредносни судови су нормативни судови о друштву и друштвеним односима (најчешће у форми морала или идеологије), а преференције су нормативни судови о стварима појединца, попут потрошње или других личних ствари. Дакле, културна хетерогеност подразумева хетерогеност уверења, вредносних судова и преференција. Ова последња врста хетерогености – хетерогеност преференција – посебно је значајна за ово истраживање.

¹³ Димић (2020) уверљиво показује колико су дубока била неслагања у погледу просветне политике у југословенској краљевини, а највећа контроверза је забележена у погледу школских програма. Управо се у значајној конфесионалној хетерогености становништва те земље налазило порекло тих неслагања.

¹⁴ Посредна емпиријска потврда тог налаза може се наћи у резултатима понуде јавног добра на нивоу америчких градова, односно општина, при чему је у питању (различита) расна, па тиме и културна хетерогеност локалних заједница у САД (Alesina, Baqir, Easterly 1999).

погледу пружања јавног добра, па тиме и увећани политички трошкови земље. Уместо да се друштво бави питањима свог свеобухватног напретка, ресурсе улаже на покривање тих трошкова.¹⁵

Но, ти политички трошкови не зависе само од културне хетерогености становништва, то јест од хетерогености преференција за јавним добрима. Питање је и колико су међусобно удаљене те преференције – преференције појединаца који припадају различитим језичким, етничким и конфесионалним заједницама. Поларизација друштва пропорционална је тој удаљености – што су преференције удаљеније (шире посматрано, што су културни обрасци са свим својим садржајима удаљенији), друштво је поларизованије. Висок ниво културне хетерогености (засноване на етничкој, језичкој или конфесионалној хетерогености) не мора да ствара велике политичке трошкове уколико су преференције, иако различите, блиске – уколико је низак степен поларизације. Насупрот томе, висок степен поларизације, чак и у условима не толико велике хетерогености, може да изазове високе политичке трошкове. У разматрањима оптималне величине државе, у овом случају разматрањима трошкова увећања државе, степен поларизације се посматра као егзоген, будући да се он, начелно посматрано, не мења са променом величине државе, односно не зависи од те промене.¹⁶

¹⁵ Насупрот томе, хетерогеност преференција појединаца у погледу приватних добара не ствара никакве политичке трошкове, будући да се приватна добра прибављају на тржишту, слободним одлукама продаваца и купаца, па стога нема политичких (колективних) одлука – свако је слободан да купи оно што жели. Конфесионална хетерогеност, на пример, ствара разлике у преференцијама домаћинстава у погледу прехранбених производа, али то нема никакве политичке последице, будући да је реч о приватним одлукама потрошача и произвођача и слободном уговарању трансакција на тржишту. Међутим, у литератури се појављује теза да хомогеност преференција појачава сукобе у погледу приватних добара будући да постоји ривалитет у потрошњи (Spolaore, Wacziarg 2017). Не спорећи тај налаз, треба указати на то да је он ирелевантан за разматрање оптималне величине државе јер се тај сукоб своди на увећању тражњу за истим производима и не разрешава се у политичким процесу већ слободним одлукама појединаца на тржишту, како на страни тражње, тако да страни понуде, будући да произвођачи реагују на повећање тражње (и равнотежне цене) повећањем понуде.

¹⁶ То, наравно, не значи да се приликом разматрања конкретних ситуација не може спекулисати о промени степена поларизације при различитим правцима ширења одређене државе. Онда се долази до проблема мерења степена поларизације. Директно мерење треба да се заснива на испитивању јавног мњења и то упитницима у којима се налазе веома прецизно дефинисана специфична питања о преференцијама у погледу пружања јавног добра. Такви упитници не постоје него се, и то одскора, користе само генерални упитници о вредностима које појединци, припадници одређене заједнице прихватају, попут анкете *World Value Survey*, која је започела 1981. године. Иако је у лите-

На теоријском плану, занимљиво је питање хетерогености преференција појединаца који припадају истој етничкој, језичкој или конфесионалној заједници.¹⁷ Теорија оптималне величине државе заснива се на претпоставци да су те групе потпуно хомогене са становишта преференција у погледу јавног добра. Иако та претпоставка, наравно, представља одступање од стварности,¹⁸ то није релевантно са становишта самог модела оптималне величине државе, будући да пука промена величине државе не доводи до промене степене хетерогености у оквиру појединачне етничке, језичке или конфесионалне заједнице – та хетерогеност је егзогена.¹⁹

Високи политички трошкови доношења колективних одлука у погледу јавног добра у условима велике хетерогености исказују се и, како је већ напоменуто, као стална политичка нестабилност те државе, понекад на ивици грађанског рата – у неким случајевима се та ивица и пређе

ратури (Fearon 2003) предложена удаљеност језика као посредни показатељ поларизованости различитих заједница, тешко је видети уверљиву основу за такав показатељ.

¹⁷ Лако је установити да ли неко припада истој конфесионалној заједници, али је нешто теже, због разлика у развијености осећаја националне припадности између различитих заједница, одредити којој етничкој заједници неко припада (Fearon, 2003), док се највећи проблеми те врсте јављају када треба установити ко припада којој језичкој заједници, будући да постоје веома сродни језици, између осталог, због тога што се често исти језик из политичких разлога различито назива, тако да се поставља питање да ли је критеријум лингвистичке диференцијације појединачни језик или породица језика (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg 2017). Наравно, кључно питање је да ли се они који припадају двема језичким заједницама без већих проблема разумеју између себе, то јест лако комуницирају. Уколико је то тако, онда припадају истој језичкој заједници. Но, за одговор на то питање потребно је детаљно истраживање сваког појединачног случаја, што при постојећем броју језика у свету није реалистична опција.

¹⁸ То потврђују и емпиријска истраживања (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg, 2017) заснована на подацима из анкета људи који припадају различитим језичким, етничким и конфесионалним заједницама у 76 земаља, али је закључак тог емпиријског истраживања да припадности специфичној заједници у великој мери ипак одређује културни образац појединца, односно његове преференције у погледу пружања јавног добра.

¹⁹ Та тврдња се односи на кратак рок, односно на алтернативне државне границе посматране у једном тренутку. Речником економске науке, у питању је компаративна статика. На веома дуги рок посматрано, међутим, треба допустити могућност да су преференције ендogene и да се оне у одређеној мери мењају у времену. Преференције се граде/мењају у једном друштву, односно држави, у међусобној интеракцији између различитих етничких, језичких или конфесионалних заједница, у оквиру јединствених (формалних) институција, па стога не треба искључити могућност њихове конвергенције на дуги рок, макар у одређеној мери.

– што ствара неповољно пословно окружење за инвестирање будући да се умањују очекивани приноси од улагања. Пошто су инвестиције један од основних извора привредног раста, овим је идентификован први механизам којим увећање хетерогености које се дешава са повећањем државе узрокује успоравање привредног раста. Исти механизам важи и за иновације – увећана неизвесност у пословном окружењу, будући да умањује очекиване приносе, умањује и подстицаје за иновације, то јест за распрострањено прихватање нове технологије, још један извор привредног раста. Остали механизми који утичу на такво успоравање привредног раста, понекад и његово заустављање или назадовање, везани су за државне политике, које, у ствари, представљају јавно добро и уколико постоји велика хетерогеност преференција, тражење компромисног решења или, још горе, решења државних политика која се заснивају на трагању за рентом, то јест на прерасподели ка само једној етничкој, језичкој или конфесионалној заједници, на том плану може да доведе до државних политика које не погодују ефикасним економским исходима и поткопавају привредни раст земље. Због тога се, на примеру афричких земаља, емпиријски показало (Easterly, Levine 1997) да земље у којима постоји велика културна хетерогеност знатно заостају за релативно хомогеним земљама у динамици привредног раста, то јест да су им стопе привредног раста ниже него што би биле да је мања културна хетерогеност. То није, показало се, последица њиховог географског положаја већ лоших државних политика, које не обезбеђују добро школство (па тиме ни одговарајући ниво људског капитала), добро развијен и свима приступачан финансијски систем, којим би се омогућило финансирање инвестиционих (пословних) подухвата, намећу ограничења у спољној трговини и поседовању стране валуте, уз административну контролу девизног курса, а уз то и не пружају довољне јавне инвестиције у изградњу и одговарајуће одржавање инфраструктуре. Све то, уз садејство других чинилаца, узрокује привредну стагнацију и назадовање афричких држава, барем већине њих, у односу на остале земље света.²⁰

²⁰ Основни узрок таквих државних политика јесте њихова усмереност за трагање за рентом, ради прерасподеле у корист оне језичке, етничке или конфесионалне заједнице која је на власти, односно која одлучује утиче на формулисање државних политика, а на штету осталих заједница (Easterly, Levine 1997). На пример, само они који припадају владајућој заједници могу да се баве спољном трговином или имају приступ страниој валути по повлашћеном курсу. Таквом политичком констелацијом поткопава се и квалитет државних установа, надлежних за спровођење политика – тзв. лоша владавина (енгл. *poor governance*) – што условљава висок ниво корупције. Емпиријски се показало у случају афричких земаља (Mauro, 1995) да се повећањем културне хете-

Томе треба додати и питање трансфера између појединаца, којима се исказује солидарност. Уобичајено је да најјачи осећај солидарности постоји између оних који припадају истој заједници, без обзира на то да ли је та заједница етничка, језичка или конфесионална. Њихова спремност за прихватање трансфера у оквиру исте заједнице далеко је већа него између различитих заједница. Док су обавезујући, државни трансфери уређени преко буџета, уколико су у оквиру исте заједнице у складу са исказивањем солидарност, братства, а уколико су између различитих заједница, перципирају се као експлоатација, пљачка и томе сличним категоријама. А сви грађани једне државе су равноправни, тако да у политичком процесу треба донети једнозначне одлуке о методама трансфера и критеријума који неминовно треба да важе за све, независно од тога којој етничкој, језичкој или конфесионалној заједници припадају. Све то ствара нове потешкоће за доношење колективних одлука у политичком процесу, па увећава политичке трошкове – трошкове функционисања државе.²¹

Имајући у виду да се јавни приходи у основи своде на финансирање понуде јавног добра и на трансфере, увећана хетерогеност преференција становништва везаних за понуду јавног добра (све уочене компоненте разлика између преференција) и за трансфере неминовно узрокује повећање разноликости преференција у погледу опорезивања. Док су једни за више пореске стопе, други су за ниже, па се и у том погледу у политичком процесу мучно тражи компромисно решење.²²

рогености увећава ниво корупције, па тиме и успорава привредни раст. Више о узрочно-последичној вези корупције и привредног раста видети у: Беговић (2007).

²¹ Поједини теоријски модели (Bolton, Roland, 1997) управо у високим политичким трошковима прерасподеле између појединаца који припадају различитим језичким, етничким и конфесионалним заједницама сагледавају разлоге сепаратизма, односно распада хетерогених држава. Не чуди налаз модела да нестаје било какав подстицај за сепаратизам уколико постоји савршена мобилност свих производних фактора. Поента је управо у томе што постојање хетерогености, односно културно разноликих заједница, не само да онемогућава савршену мобилност макар једног производног фактора (радна снага) него ствара баријере коју такву мобилност одводе веома далеко од савршене.

²² Само за себе посматрано, сваки порески обвезник преферира ниже пореске стопе, тако да би, посматрано изоловано од јавне потрошње, идеална пореска стопа била једнака нули. Међутим, порески обвезници доносе своју одлуку о оптималној пореској стопи на основну пожељне количине понуде јавног добра, пожељних нивоа трансфера и величине сопствене граничне корисности новца (богатства). Ово последње, с обзиром на доминацију феномена опадајуће граничне корисности новца, зависи од нивоа дохотка појединачног

Све наведено показује да су политички и економски трошкови културне хетерогености значајни и да их треба узети у обзир у разматрању, макар само академском, ширења граница једне државе, чиме се неминовно увећава њено становништво. Што је већа хетерогеност становништва, то су виши политички трошкови пружања јавног добра, као и политички трошкови трансфера, а управо су то централне теме политичког живота у свакој земљи, у коме се траже конкретни одговори на конкретна питања о нивоу опорезовања, нивоу, структури и начину пружања јавног добра и питања о обиму и карактеру трансфер у оквиру државе.

Није спорно да је Југославија од самог свог стварања била културно веома хетерогена држава (Петрановић 1988, 31). Тешко да се може успешно противречити тези да је та хетерогеност била у основи узрок ако не свих онда макар већине политичких недаћа коју су потресали ту државу и да је она на крају изазвала њен распад. Но, може се поставити питање да ли је уочена културна хетерогеност последица искључиво етничке, језичке и конфесионалне хетерогености или постоји још неки чинилац.

Показало се да, и то баш у случају Хабзбуршке монархије, институције утичу на културу (Becker *et al.* 2016), то јест да различито институционално наслеђе једног народа подељеног између држава са различитим институционалним оквирима, пре свега формалним институцијама, условљава разлике у култури, иако је реч о истој језичкој, етничкој и конфесионалној заједници. Економским речником исказано, показало се да култура није егзогена већ да на њу утиче институционално окружење и да раскол у политичким, економским и правним институцијама између две земље утиче на културне разлике у истој језичкој, етничкој и конфесионалној заједници настањеној у тим земљама.²³ Стога увид да је култура Срба из Србије, тзв. Србијанаца у речнику бечке администрације крајем XIX и почетком XX века, који су дуго живели у Османском царству, и пречанских Срба, који су живели у Аустроугарској (пречански крајеви), различита није без основе, будући да су Срби вековима били подељени између два царства, битно различитог институционалног уређења, како у погледу и формалних, тако

пореског обвезника, а не од његове припадности некој етничкој, језичкој или конфесионалној заједници. Стога се та последња врста хетерогености – хетерогеност у богатству – неће више узимати у обзир у овом раду.

²³ Управо је у раним радовима о односу институција и културе указивано на двосмерност њихове везе и ендогеност културе (Bowles 1998; Alesina, Giuliano 2015). Беговић (2021б) разматра феномен ендогености културе и међусобне повратне везе институција и културе у контексту њиховог значаја за изучавање економске историје.

и неформалних институција. Међутим, тај увид није од већег значаја за овај рад. Прво, показало се (Putnam 1993; Bauernschuster *et al.* 2012; Becker *et al.* 2016) да институционални раскол, независно од тога која је његова природа и на који се историјски период односи,²⁴ условљава преваходно разлике у веровањима о понашању других људи, као саставном елементу културе, али не и у значајној мери разлике у преференцијама, које су најбитније са становишта истраживања трошкова увећања државе. Друго, сви алтернативни државотворни пројекти који се разматрају у овом раду подразумевају, макар у одређеном степеноу, интеграцију тзв. Србијанаца и пречанских Срба, па је овај вид хетерогености неизбежан у свим државотворним решењима која подразумевају ширење територије Краљевине Србије из 1914. године на запад и на север.²⁵ Не спорећи налаз да су Срби као народ вековима били подељени између два царства, да су дуго живели у свету сасвим различитих институција, тај увид једноставно није релевантан за ово истраживање, будући да би и једни у други Срби неминовно заједно живели као становници сваке земље чије су границе померене на запад и на север у односу на границе Србије из 1914. године.

2.3. Оптимизација величине државе

Будући да пораст величине државе истовремено доводи до промене и погодности и трошкова, отвара се могућност за дефинисање оптималне величине државе – оне која ће максимизовати нето погодности. Ту идеју је, у новинском чланку, први пут изнео један од водећих економиста данашњице (Barro 1991).

Теоријски модел оптималне државе заснива се на неколико претпоставки.

- Егзогеност културних образаца, па тиме и културне хетерогености са становишта величине државе: ма колика је величина државе, културни обрасци етничких, језичких и професионалних заједница се не мењају.

²⁴ Три наведена емпиријска истраживања са готово истоветним налазима о утицају институција на културу односе се на средњовековну Италију, Хабзбуршку монархију и подељену Немачку (у XX веку). Очигледна је постојаност ендегености културе у (историјском) времену.

²⁵ Тиме се само увећава хетерогеност у једној етничкој заједници – српској – у оној мери у којој се увећава, а та врста хетерогености, како је већ раније исказано у овом раду, није релевантна за његове резултате.

- Поларизација преференција различитих етничких, језичких и професионалних заједница не мења се са променом величине државе.
- Постоји пуна културна хомогеност, укључујући преференције појединаца у погледу јавног добра, у оквиру истих етничких, језичких и професионалних заједница.
- Занемарују се разлике између земаља у погледу могућности прилагођавања културној хетерогености, односно оспособљености земаља да, одговарајућим политичким институцијама и културом политичке елите и бирачког тела, ублаже неповољна дејства те хетерогености.

У моделу заснованом на тим претпоставкама, оптимална величина државе, величина при којој су максимизоване нето погодности, дефинише као она величина при којој су изједначени граничне користи (погодности) од пораста државе услед дејства економије обима и гранични трошкови тог пораста услед увећања културне хетерогености. Потребан и довољан услов за постојање оптимума је конвергенција (оппадајућих) граничних погодности и (растућих) граничних трошкова, која омогућава да се при одређеној величини државе те две вредности изједначе.

Теоријски модел оптималне величине државе погодности и трошкове њене величине разматра са становишта друштвеног благостања земље, то јест суме индивидуалног благостања становника те државе.²⁶ Сходно томе, оптимална величина државе је она којом се максимизује друштвено благостање, схваћено као сума индивидуалних благостања сваког становника државе. При томе, политички трошкови, схваћени као опортунитетни трошкови, улазе у калкулацију као ставка која умањује друштвено благостање. Јасно је да је теоријски модел оптималне величине државе нормативни модел, то јест модел који показује колика величина државе треба да буде, а *није* модел којим се објашњава стварност, то јест *не може* да одговори на питање због чега је нека држава онолика колика јесте. Још мање је тај модел теоријска конструкција којом се објашњава државотворни процес. Штавише, економска теорија таква модел није понудила.

---

²⁶ Стриктно посматрано, према микроекономској теорији, односно терминологији економије благостања, друштвено благостање је сума благостања потрошача (агрегатни потрошачев вишак) и сума благостања произвођача (агрегатни произвођачев вишак). Једноставности ради, у овој анализи се занемарује благостање произвођача, будући да не зависи од државотворних одлука, нити произвођачи на њих могу да утичу.

Но, на ободима тог нормативног теоријског модела могу се формулисати неки елементи којима би се објашњавала стварност, у ствари поставиле одређене теоријске хипотезе. Начелно посматрано, управо је величина државе којом се максимизује друштвено благостање, то јест оптимална величина државе, она њена величина која би се постигла у демократском процесу. Одступања од такве величине била би последица несавршености самог процеса доношења колективних одлука и несавршене информисаности оних који у њему учествују.

Насупрот томе, диктатора *не* интересује друштвено благостање, то јест благостање поданика, већ само сопствено, а његова максимизација се своди на максимизацију ренте коју диктатор може да се присвоји. Што је већа држава, што је већи број становника и њихово богатство, то је већа рента коју он може да се присвоји. Дакле, начелно посматрано, у његовом је најбољем интересу да држава којом влада буде што већа. Остаје нејасно да ли и на који начин (у којој функционалној форми) порастом државе расту и трошкови присвајања ренте и да ли диктатор сноси те трошкове. Ти трошкови свакако постоје, у крајњој линији увек их сноси онај који присваја ренту (умањује се рента), па се стога може говорити да диктатор присваја нето ренту. У сваком случају, независно од оскудности информација о тим механизмима, разборито је претпоставити да је оптимална величина земље са становишта друштвеног благостања значајно мања од оптималне величине земље са становишта присвајања ренте, то јест са становишта диктатора. Самим тим, уколико се одлуке о границама земље доносе демократски, оне ће се разликовати од аутократски донетих одлука. На основу наведених теоријских налаза може се поставити теоријска хипотеза да демократски донете одлуке о величини државе доводе до мањих држава у поређењу са аутократским одлучивањем, односно до већег броја држава на глобалном нивоу.²⁷

Имајући све то у виду, будући да се просторна расподела становништва и његова структура, односно културна хетерогеност у простору, знатно разликују од једног краја глобуса до другог, неминовно је да

---

²⁷ Тај налаз је у складу са налазима формалног теоријског модела (Alesina, Spolarore 1997) да демократизација изазива сецесију и увећање броја држава, то јест умањење њихове величине, и да слободнија спољна трговина, то јест смањење баријера економској сарадњи између држава, даје исте резултате. Неспорно је да је демократизација Источне Европе у последњој деценији XX века довела до распада одређеног броја вишенационалних држава, што посредно емпиријски подржава резултате наведеног модела, тим пре што је демократизацију пратила и слободнија спољна трговина и укључивање тих земаља у светске економске токове, то јест у међународну поделу рада.

оптимална величина државе није универзална. Штавише, због разлика у државотворним процесима, исто као и разлика у облицима владавине и начинима доношења одлука о границама, стварна, постигнута величина држава није универзална. Због тога и постоје државе различите величине, од огромних, попут Кине и Индије, чије становништво значајно прелази једну милијарду, до минијатурних, попут појединих пацифичких острвских земаља.

Основни налази економске теорије оптималне државе омогућавају тражење *ex post* оптималне величине државе српског народа, имајући у виду дату културну хетерогеност становништва које је живело на релевантном географском простору у време избора државотворног решења 1918. године. Пре него што се приступи тој анализи, треба размотрити да ли су 1918. године заиста постојала алтернативна државотворна решења, а ако јесу постојале алтернативе уједињењу југословенских народа, да ли су у неким битним параметрима оне са становишта српског народа биле инфериорне у односу на оно које је реализовано.

3. УЈЕДИЊЕЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918. ГОДИНЕ: ДА ЛИ ЈЕ ПОСТОЈАЛА АЛТЕРНАТИВА?

Савремена српска историографија са великом скепсом и извесним ниподаштавањем гледа на државотворне алтернативе југословенском уједињењу: „Савремено ламентирање над пропуштеном приликом да настане Велика Србија тешко је разумљиво из ондашње перспективе из више узрока“ (Радојевић 2019, 235). Стога треба преиспитати аргументе којима се ниподаштава алтернатива која се назива Великом Србијом (Радојевић 2019, 235), мада саме границе те државе нису дефинисане.²⁸

1. Изван Велике Србије неминовно би морали да остану већи делови српског народа.

---

²⁸ Границе Велике Србије нису дефинисане ни у веома обухватном зборнику радова (Крестић, Неђић 2003) нити у тематској монографији (Попов 2006) управо са тим насловима. У овом раду се избегава термин Велика Србија јер означава непрецизно дефинисан политички пројекат, односно нејасно дефинисане границе државе која би била резултат остварења тог политичког пројекта. Штавише, термин Велика Србија носи контроверзну политичку конотацију. Имајући у виду да је ово академски, а не политички текст, а како би та дистинкција била јасна, у даљем тексту употребљава се искључиво израз „проширена Србија“.

2. Велика Србија није одговарала савезничкој политици.
3. Једна првенствено српска држава била би „укљештена“ између понижене, али вазда амбициозне Бугарске, дубоко озлојеђене Мађарске и умањене Хрватске која би постала лак „плен грабљивих суседа“.
4. Сви ратни победници настојали су да што више прошире своје границе и осигурају већу територијалну добит.

Што се првог аргумента тиче, тврдња је уверљива (независно од непрецизности одреднице „већи“), а емпиријско истраживање које следи показује колики би део српског народа остао изван граница српске државе да је, уместо стварања Југославије, државотворни подухват 1918. године био окренут проширеној Србији. Штавише, уместо придева „велика“, без икаквог прецизирања граница, могу се *ex post* изнети конкретне квантификације, имајући у виду алтернативно дефинисане границе проширене Србије као државотворног пројекта. Надаље, на испитивање те тврдње наслања се тестирање основне хипотезе овог рада, а то је да се повећањем величине државе, то јест обухвата српског народа у матичној држави, увећава етничка, језичка и конфесионална хетерогеност те државе, дакле културна хетерогеност као основни извор политичких тензија и резултујућих трошкова. Спровођење начела „сви Србији у једној држави“, према тој хипотези, уколико се потврди као тачна, значи велику културну хетерогеност тако створене државе. У основи, то је била дилема пред којом се налазила политичка елита Србије тог времена, прихватала она то или не. „Савремено ламентирање“ можда ипак може да буде мирна, хладна и трезвена ретроспективна реконструкција пропуштених прилика и установљење могућих грешака које су том приликом почињене.

Тврдњу да проширена Србија, уместо стварања Југославије, није одговарала савезничкој политици треба узети са великом резервом. Савезничка политика, у оној мери у којој је била усаглашена, веома дуго је била против стварања јединствене државе југословенских народа. Нико од савезника није реаговао на Нишку декларацију (донету 7. децембра 1914. године), што ефективно значи да је није подржао. Пажљивим читањем „Четрнаест тачака“ – прогласа америчког председника Вилсона (*Woodrow Wilson*),²⁹ лако се може уочити подршка концепцији проширене Србије, која подразумева поновно успостављање Србије,

---

²⁹ Амерички председник Вилсон је 8. јануара 1918. године тај проглас обнародовао пред Конгресом САД. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, последњи приступ 3. августа 2023.

ослобађање њене територије и обезбеђивање њеног слободног и сигурног изласка на море, док се у истом документу словенским и свим другим народима у Аустроугарској, чије се очување имплицитно предвиђа, нуде свеобухватне могућности за аутономни развој. Дакле, реч је о томе да се тек при самом крају рата савезничка политика променила и да тек тада она више није предвиђала опстанак Аустроугарске, што је био потребан услов за стварање заједничке државе југословенских народа, па да је тек тада прихваћено стварање Југославије, које је српска политичка елита непрестано, још од Нишке декларације, натурала савезницима.³⁰ Отворено је питање, међутим, како би савезници реаговали да није било таквог ентузијазма на српској страни, али је извесно да су они нису приморавали српску политичку елиту да се определи за Југославију, односно да се одрекне проширене Србије, како би се могло закључити на основу тврдње једног од учесника гротескног фиктивног дијалога наведеног као мото овог чланка.

Тачна је тврдња да би проширена Србија била укљештена између понижене, „али вазда амбициозне Бугарске, дубоко озлојеђене Мађарске и умањене Хрватске“, али је Југославија исто тако била укљештена између прве две земље, које су биле незадовољне државном границом према Југославији исто онолико колико би биле незадовољне границом према проширеној Србији. Што се хипотетичке независне хрватске државе тиче и спекулације да би она постала „лак плен грабљивих суседа“, ма шта то значило, то би се од суседа свело на Италију, пошто ни Аустрија ни Мађарска, после пораза у Првом светском рату, нису биле у прилици да буду грабљиве.³¹ Онда се исто тако спекулативно може закључити да би задовољењем италијанских амбиција на источном

---

³⁰ Живојиновић (1983) детаљно анализира промене у британској политици према стварању Југославије током Првог светског рата, при чему, на основу докумената британске дипломатије, јасно показује да Велика Британија никада није заговарала стварање Југославије, а тек је декларацијом од 3. јуна 1918. године само „изразила сагласност“ са идејом о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, дакле допустила да Југославија ипак може да се формира.

³¹ Отворено питање је, међутим, како би се хрватска политичка елита која би водила такву хрватску државу односила према проширеној Србији као суседу. Зависно од граница такве Србије, биле би у одређеној мери нарушене амбиције у погледу остварења хрватског државног права, што би водило супротстављеним територијалним интересима двеју земаља и могућем незадовољству хрватске политичке елите, иако би остваривање проширене Србије и распадом Аустроугарске био отворен пут за стварање хрватске (суверене) државе. То је, чини се, могао да буде већи ризик по успостављање добросуседских односа него спекулација да би Хрватска постала „лак плен суседа“.

Јадрану у већој мери, (проширена) Србија и Италија далеко лакше нашле заједнички језик о међусобној граници него што су то биле у прилици да учине Југославија и Италија.³²

Конечно, тврдња да су „сви ратни победници настојали [...] да што више прошире своје границе и осигурају већу територијалну добит“ као аргумент у прилог стварања Југославије представља употребу позитивног, вредносно неутралног суда, оног којим се утврђују чињенице (независно од тога да ли је он тачан или не), као нормативног суда. Имплицитно се читалац упућује на следећи став: будући да су сви остали радили то и то, исто то је требало да ради и српска политичка елита. Не само да се има разумевања за то што су други (наводно) чинили него се и оправдава то што је српска политичка елита чинила то исто. Логички, међутим, тај аргумент није прихватљив. Територијална добит сама по себи није пресудна већ број становника, и то са становишта аутократског владара и његове политичке елите којим се максимизује потенцијална рента која се да присвојити.³³ Штавише, територијално ширење било које државе у Европи највероватније значи увећање културне хетерогености њеног становништва (уколико ширење није праћено исељавањем „неодговарајућег“ становништва). То је најбоље осетила Пољска после Првог светског и Пољско-руског рата, која је, Ришким мировним уговором закљученим 18. марта 1921. године, добила велике територије на истоку. Повећање културне хетерогености становништва те земље изазвало је високе политичке трошкове, тако да је међуратна Пољска завршила као диктатура, будући да је то била најразборитија опција за минимизацију нараслих политичких нестабилности и пратећих трошкова (Connelly 2020). Слична, мада не истоветна ствар догодила се са Италијом, која је присаједињењем Јужног Тирола у своје становништво укључила велику и територијално хомогену немачку мањину. Несугласице, па тиме и политички трошкови, поводом статуса немачке мањине у Италији трајале су све до 1971. године,

³² Истраживање италијанско-југословенских односа после Првог светског рата (Ристовић, 2021b) нуди неке елементе за такву спекулацију у појединим изјавама оних коју су спадали у тадашњу италијанску политичку елиту, пре свега Мусолинија (*Benito Mussolini*) и Д'Анунција (*Gabriele d'Annunzio*).

³³ Ширење граница земље ради добијања изласка на море сасвим је оправдано са становишта налаза економске науке, што је већ напоменуто у овом раду, будући да се таквим излазом (уз одговарајућу обалу и приобаље) олакшава спољна трговина и поспешује укључивање земље у међународну поделу рада.

када је постигнуто компромисно решење.³⁴ Дакле, начело ‘заграби колико можеш’ не мора увек да буде разборит приступ одређивању државних граница.

Вероватно је да највише контроверзи у погледу алтернативних државотворних решења изазива тумачење значаја Лондонског споразума (званично: Споразум између Француске, Русије, Велике Британије и Италије), потписаног у том граду 26. априла 1915. године,³⁵ чијим је наводним неприхватањем пропуштена прилика за стварање проширене Србије (Марушић, 2018), а чије се поновно разматрање понекад омаловажава и у академској³⁶ и у широј јавности.³⁷ За разлику од једностраних, емотивних текстова са непромишљеним закључцима, Радивојевић (2020) нуди свеобухватну, смирену и уравнотежену анализу Лондонског споразума и његових последица.³⁸

Када се из разматрања искључи све оно што не припада академској расправи, да се, за потребе анализе у овом чланку, о Лондонском споразуму закључити следеће.

Прво, независно од мотива потписника и тока преговора, Лондонски споразум није представљао никакву међународну правну обавезу земаља потписника према Србији и њеним послератним границама. У

---

³⁴ Овим се, да не би било забуне, не тврди да је проблем немачке мањине у Италији узрок успона фашизма и успостављања фашистичке диктатуре у тој земљи.

³⁵ Пун текст Лондонског споразума на енглеском језику у изворној форми видети на: <https://archive.org/details/agreementbetween00franrich/mode/2up>, последњи приступ 3. јула 2023.

³⁶ Примера ради, у приказу књиге Милана Ристовића о италијанско-југословенским односима (Ристовић, 2021b) оцењује се да он „не жали, као што то чини велики део корозивне српске историографије, за неоствареним Лондонским уговором из 1915...“ (Куљић 2022, 319).

³⁷ Као пример таквог омаловажавања може се навести непотписан текст на сајту „Србија данас“ постављен 28. октобра 2014. године, који је још увек доступан на: <https://www.sd.rs/clanak/mit-o-londonskom-ugovoru-da-li-nam-jenudena-velika-srbija-28-10-2014>, последњи приступ 3. јула 2023.

³⁸ Занимљиво је да Лондонски споразум био, између осталог, предмет жучне расправе о предлогу уставних амандмана на Правном факултету Универзитета у Београду крајем марта 1971. године. Последица те расправе, прецизније њеног садржаја, била је судска забрана тематског броја часописа *Анали Правног факултета у Београду* који је садржао ауторизована излагања учесника скупа. Излагања која су се бавила Лондонским споразумом могу се пронаћи у накнадно објављеном забрањеном броју часописа (Ђурић 1971; Јанковић 1971; Стојановић 1971). Михаило Ђурић је 1973. године, због оног што је изрекао у тој расправи, правноснажно осуђен на девет месеци затвора и упућен на издржавање казне.

крајњој линији, Лондонски споразум је поништен на Париској мировној конференцији 1919. године и границе Италије – према мировним споразумима потписаним на тој конференцији и каснијим билатералним споразумом са Краљевином СХС, потписаним у Рапалу – разликовале су се од оних које су њиме биле утврђене. Но, велики део италијанског територијалног ширења на рачун (тада још увек постојеће) Аустроугарске био је остварен на Париској мировној конференцији, у складу са одредбама Лондонског споразума. На пример, потпуно је остварено ширење Италије на Јужни Тирол и Истру. Дакле, иако тај споразум није био правно обавезујући, испоставило се чак ни према Италији, он је свакако дао одређени политички тон послератном одређивању граница на Париској мировној конференцији.

Друго, Лондонским споразумом се дефинишу само границе на источној обали Јадрана и у његовом непосредном залеђу, а не у дубини Балканског полуострва. Међутим, у дефинисању јадранских граница, изричито, осим Италије, тај споразум као приморске земље помиње Хрватску, Србију и Црну Гору и изричито оставља делове јадранске обале који треба да припадну тим земљама, при чему је одвојено третиран северни део обале (што се односило на Хрватску), с једне стране, и централни и јужни део обале (при чему су виду биле Србија и Црна Гора), с друге стране.³⁹ Према томе, Италија се тим споразумом обавезала према Србији и Црној Гори, иако те две државе нису биле потписнице споразума, да *неће* присвајати одређене, споразумом прецизно дефинисане делове источне јадранске обале. Исто тако, потписнице споразума нису се опредељивале о послератној граници између Србије и њених суседа на западу у дубини територије. Због тога, једноставно, Лондонски споразум не треба пројектовати на целокупне западне границе проширене Србије већ само на оне које су на обали Јадранског мора и у њеном непосредном залеђу.

Треће, савезничку понуду Србији из августа 1915. године (Антић 2012, 156–160), којом јој се нуди да напусти део (никако целу) Македоније (тадашње Јужне Србије, а данашње Северне Македоније) и после рата то подручје препусти Бугарској, у замену за територију Босне и Херцеговине,

³⁹ Занимљиво је помињање Хрватске у тексту споразума. Из тога не треба закључити да је њиме била предвиђена независност Хрватске већ да се само упућивало на Хрватску као на могући део неке државне заједнице или као на независну државу која ће настати после завршетка рата. Треба водити рачуна о томе да у време закључивања Лондонског споразума није постојала решеност земаља Антанте за разбијањем Аустроугарске, како је већ наведено у овом раду, и да је тај споразум, у ствари, највећим својим делом, гаранција италијанских граница према Аустроугарској.

Срема, Бачке, Барање и Славоније, као и дела Далмације, треба посматрати у светлу савезничких напора да Бугарску, попут Италије, увуку у рат на страни Антанте, барем да је спрече да у рат уђе на противничкој страни, а све то инспирисано бугарским територијалним претензијама према Македонији. Не само да је Србија ту савезничку понуду одбила, не само да никада није потписан међународни споразум те врсте, него је мала вероватноћа да би после рата који је, на страни централних сила, Бугарска катастрофално изгубила,⁴⁰ она могла да рачуна на проширење своје територије. Но, таквом понудом власти савезничких земаља су послале јасан сигнал, ако ништа друго, да уважавају територијалне претензије Србије на Војводину и Босну и жељу за излазак на море, када буде дошло време за послератну промену граница.⁴¹

Конечно и вероватно најбитније: државотворна питања решавана су на Париској (послератној) мировној конференцији, на основу исхода рата, то јест војних резултата/успеха који су постигнути. У том смислу, кључну заслугу за ширење границе земље на запад и север од граница Краљевине Србије имали су војни успеси српске војске 1918. године (Опачић, 1983; Бјелајац, 2020). Западне границе Краљевине СХС које су утврђене на Париској мировној конференцији без тих успеха не би биле доступне. Ретроактивно, да се закључити да су ти успеси могли да буду основа за одређивање одговарајуће западне и северне границе проширене Србије да српска политичка елита није инсистирала на формирању Југославије, то јест на уједињењу са осталим југословенским народима као државотворном решењу, већ се усредсредила на ширење граница Краљевине Србије.

Стога се може поставити питање да ли је постојала обавеза било које врсте српске политичке елите да се определи за стварање заједничке државе. Нико није присилио српску политичку елиту да се Нишком декларацијом, недуго после почетка рата, обавезе на стварање јединствене југословенске државе, још мање да Крфском декларацијом себе обавезе на стварање заједничке државе југословенских народа. За сопствене заблуде не треба оптуживати друге. А историја је показала да је српска политичка елита умела да одступи од обавеза које је преузела таквим документима када јој је то било у непосредном интересу,

⁴⁰ Бугарска је прва од централних сила која је затражила примирје, ефективно капитулирала у Првом светском рату.

⁴¹ Више о тој понуди и еволуцији ставова британске дипломатије после њеног одбијања видети у Живадиновић (1983).

као што је напустила Крфском декларацијом дефинисану обавезујућу квалификовану већину приликом доношења устава заједничке државе (Маринковић, 2020).

Такође се може поставити питање да ли је начело самоопредељења, једно од начела на којима се заснивало доношење одлука на Париској мировној конференцији (Sharp 2018), на било какав начин ометало стварање проширене Србије. Битно је уочити да је то начело ефективно важило за народе земаља победница, а не за поражене народе. Мађари су, на пример, остали расејани (и данас су) у неколико суседних земаља, а исто се односи и на Немце, укључујући и Аустријанце.⁴² Србија је неспорно била земља победница и начело самоопредељења српског народа свакако би било примењено на начин који је био у складу са оним што је тражила српска политичка елита. А она је тражила заједничку државу – Југославију.

Имајући све то у виду, радна претпоставка на којој се заснива анализа која следи јесте да уједињење југословенских народа није била неминовност 1918. године и да ретроспективном хипотетичком анализом (енгл. *counterfactual analysis*) треба размотрити алтернативна државотворна решења – а то су различите варијанте проширене Србије – и њихове последице. За почетак те анализе треба дефинисати таква алтернативна државотворна решења.

4. ДЕФИНИСАЊЕ АЛТЕРНАТИВНИХ ДРЖАВОТВОРНИХ РЕШЕЊА

Идентификовано је неколико алтернативних државотворних решења и њима су придружена још три решења: Краљевина Србија пре почетка Првог балканског рата, потом Краљевина Србија пре почетка Првог светског рата и остварено државотворно решење: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Стога се у емпиријској анализи која следи користе следећа државотворна решења:

- Краљевина Србија пре балканских ратова: Србија из 1912. године (преткумановска Србија);

---

⁴² Версајски мировни споразум ефективно забрањује уједињење Немачке и Аустрије, будући да је чланом 80 тог споразума предвиђено да за такво уједињење сагласност морају да дају све земље потписнице тог споразума. Осим тога, значајна немачка мањина остала је да живи у Пољској, Чехословачкој и Италији, наслонена на немачку, односно аустријску границу.

- Краљевина Србија после балканских ратова: Србија из 1914. године (посткумановска Србија);
- проширена Србија *I*: Краљевини Србији придодата су подручја која су се сама присајединила у новембру 1918. године (Црна Гора, Банат, Бачка и Барања – присаједињени крајеви);
- проширена Србија *II*: проширеној Србији *I* придодата је цела Босна и Херцеговина (присаједињени крајеви, уз њих и цела Босна);
- проширена Србија *III*: проширеној Србији *II* придодате су територије које су могле да јој припадну на основу Лондонског споразума из 1915. године (лондонска Србија);
- проширена Србија *IV*: територија Србије на основу ампутационе линије коју је краљ Александар *I* предложио у лето 1928. године (ампутациона линија);
- проширена Србија *V*: територија Србије према граници која је предложена у прогласу Стевана Мољевића из јуна 1941. године, а која је почетком распада Југославије 1991. године злоупотребљена у пропагандне сврхе као линија Карлобаг – Огулин – Карловац – Вировитица (Мољевићева линија);
- Југославија из 1918. године: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС).⁴³

Краљевина Србија пре Балканских ратова, иако није била државотворна алтернатива 1918. године, у анализу улази као референтна тачка, како би се алтернативна државотворна решења могла поредити са стањем у доба пре него што се српска политичка елита упустила у подухват уједињења српског народа. За потребе пописа становништва 1921. године, територија те државе означена је као подручје „Северна Србија“.

Краљевина Србија после балканских ратова је *de facto* Краљевина Србија из 1914. године, то јест на крају Првог светског рата, дакле полазна тачка из које се кренуло у државотворно решење и једно од могућих решења – нулто решење: Краљевина Србија непромењених граница – непроширена Србија. За потребе пописа становништва 1921. године, територија те државе није означена као специфично подручје

---

⁴³ За сваки случај, како би се избегао било какав могући неспоразум, треба напоменути да овде дефинисане границе алтернативних државотворних решења из 1918. године не представљају никакав позив за промене данашњих граница између држава наследница Југославије.

већ је она добијена сумирањем подручја „Северна Србија“ са подручјем „Јужна Србија“, из кога су, према граници из 1914. године, изузете покрајина Метохија и изабрани срезови.⁴⁴

Проширена Србија *I* је следеће државотворно решење које се разматра. Она обухвата територију Краљевине Србије из 1914. године увећану за она подручја која су јој се директно присајединила: подручје Баната, Бачке и Барање, одлуком Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, одржане у Новом Саду 25. новембра 1918. године, и подручје Црне Горе, одлуком Велике народне скупштине у Подгорици (познатије као Подгоричка скупштина), одржане 26. новембра 1918. године. Другим речима, уједињење Југославије од 1. децембра 1918. године било је уједињење Државе Словенаца, Хрвата и Срба (без Баната, Бачке и Барање) са проширеном Србијом *I*. За потребе пописа становништва 1921. године, присаједињене територије означене су као покрајине „Црна Гора“ и „Банат, Бачка и Барања“. Тим територијама су додате и оне територије које су припадале Краљевини Црној Гори 1914. године, а које нису биле обухваћене статистичком покрајином „Црном Гором“.

Проширена Србија *II* је држава у којој је проширеној Србији *I* придодата Босна и Херцеговина, према њеним границама одређеним на Берлинском конгресу 1878. године на коме је као протекторат додељена Аустроугарској. За потребе пописа становништва 1921. године, тако придодата територија означена је као покрајина „Босна и Херцеговина“.⁴⁵

Проширена Србија *III* је држава у којој су проширеној Србији *II* придодате оне територије које су Србији и Црној Гори (већ укљученима у проширену Србију *II*) могле да припадну на основу Лондонског споразума. Граница територија уз Јадранско море, ма колико била спекулативна, може се повући прецизно, будући да је тачка разграничења

⁴⁴ Реч је о томе да су покрајина (у пописном смислу) Метохија и изабрани срезови пописног подручја „Јужна Србија“ 1914. године припадали Краљевини Црној Гори. То су срезови: Беране, Бијело Поље и Плевље (*sic*).

⁴⁵ По својој територији, никада остварени подухват Бановина Србија, реакција интелектуалаца окупљених око Српског културног клуба на формирање Бановине Хрватске, лежао би негде између проширене Србије *I* и проширене Србије *II* будући да не би обухватао значајне делове Босне и Херцеговине. Имајући у виду да су границе Бановине Србије биле изнуђене границама Бановине Хрватске, с једне стране, и процену да се додавањем те алтернативне проширене Србије не би ништа значајно добило на аналитичком плану, одлука је била да се та територијална опција не укључи у истраживање. Више о активностима Српског културног клуба на формирању Бановине Србије видети у: Dimić (2001) и Маринковић (2022).

Италије са Србијом рт Плоче (итал. *Planca*), док су средњодаматинска и јужнодаматинска острва прецизно и једнозначно расподељена. Та граница дели покрајину „Далмација“, онако како је она дефинисана за потребе пописа становништва 1921. године, и то тако да би проширеној Србији били присаједињени срезови: Дубровник, Имотски, Котор, Макарска, Метковић, Сињ, Сплит и Брач. Што се тиче територија северно од реке Саве, границе проширене Србије III крајње су спекулативне. За потребе овог истраживања претпостављано је да би оне биле успостављење тако да би проширеној Србији II у целини биле придодате жупаније: Земун – град, Сријем (*sic*),⁴⁶ Осијек – град и део жупаније Вировитица: само котар Осијек који се налази у околини округа Осијек – град.⁴⁷

Проширена Србија IV ја држава чија је граница дефинисана тзв. ампутационом линијом која се у политичким превирањима појавила у лето 1928. године после атентата у Скупштини, у време када је Стјепан Радић, жртва атентата, још увек био жив. Идеју о ампутацији Хрватске и Словеније од Краљевине СХС, практично Србије, краљ Александар I је 7. јула 1928. године саопштио Светозару Прибићевићу, прваку Самосталне демократске странке (СДС), у том тренутку водећем члану Сељачко-демократске коалиције (СДК, коалиција СДС са Радићевом Хрватском сељачком странком) и једном од најзначајнијих припадника хрватске политичке елите. На том разговору је предочена и линија разграничења, тзв. ампутациона линија, која би *de facto* постала западна граница Србије. Та линија је вероватно требало да буде „Барч–Вировитица–Дарувар–Пакрац–Новска–Дубица–Босански Нови те уз Уну на Книн и Шибеник“.⁴⁸ За потребе овог рада није релевантно да ли је идеја о ампутацији Хрватске (и Словеније) била стварна или је била

⁴⁶ Жупанија Сријем, осим оних подручја која данас припадају Републици Србији, обухватала је 1921. године и још четири котара: Жупања, Илок, Вуковар и Винковци, заједно са истоименим градовима.

⁴⁷ Тестирања модела ради, укључивани су у територију проширене Србије III још неки котари жупанија Вировитица и Пожега. Та варирања, међутим, доводила су до занемарљивих, готово ни до каквих промена резултата модела. Узгред, западна граница проширене Србије III поклапа се, у основним потезима, са линијом разграничења војних јединица дефинисаном споразумом о примирју између Србије и Мађарске, закљученим 13. новембра 1918. године (Антић, Марковић, Матејић 2022, 190).

⁴⁸ Једини доступан извор у коме се налази експлицитно дефинисана ампутациона линија је *Hrvatska enciklopedija* (2021). Иако свеобухватно разматра политичка превирања после атентата у Скупштини и описује састанак краља Александра I и Светозара Прибићевића, између осталог на основу белешке из Прибићевићевих мемоара, Глигорјевић (2001, 315–321) не помиње саму линију разграничења. Прештампана је, додуше, у тој књизи (Глигоријевић,

само део политичког маневрисања монарха после атентата у Скупштини, можда као део застрашивања хрватске политичке елите у нади да ће се од ње добити одређене политичке концесије.⁴⁹ Већи аналитички проблем са становишта овог истраживања је непрецизност тако дефинисане линије разграничења, односно границе проширене Србије *IV*. За потребе овог истраживања претпоставља се да сви градови који чине ту линију припадају проширеној Србији, што се своди на додавање целокупних пописних округа, односно жупанија Земун – град, Сријем, Далмација, Вировитица и Пожега, на територију проширене Србије *II*.⁵⁰

Проширена Србија *V* је Србија са границама објављеним у прогласу Стевана Мољевића, који је обнародован 30. јуна 1941. године, после капитулације Краљевине Југославије (Мољевић, 1941). Важно је напоменути да та граница представља границу Србије у оквиру Југославије, која би била оквир за три територијалне јединице: Србију, Хрватску и Словенију. Према томе, Мољевићев програм *не* представља основу за независну, проширену Србију. Политичко-пропагандном злоупотребом Мољевићевог прогласа 1991. године, обелодањена је гранична линија Карлобаг – Огулин – Карловац – Вировитица. Мољевићев проглас садржи веома прецизна упутства за дефинисање те линије, тако да се та граница, за потребе овог рада, може прецизно одредити.⁵¹ Територија проширене Србије *V* је територија проширене Србије *IV* увећана за један котар жупаније Бјеловар, неколико непотпуних (само изабране општине) котара жупаније Карловац, неколико непотпуних котара (само изабране општине) жупаније Ријека и целу жупанију Лика Крбава, умањену за неколико котара – неких у целини, а неких само

---

317) карта Краљевине СХС у коју је британски посланик у Београду за потребе Форин офиса у Лондону руком уцртао линију ампутације која се разликује (нешто је источније) од ове наведене у тексту.

⁴⁹ Самарџић (2023) детаљно описује то време и тадашња политичка превирања у земљи, која нису довела до новог државотворног решења него до промене природе власти у земљи и увођења диктатуре.

⁵⁰ Проширена Србија *II* се користи за формирање проширене Србије *IV*, а не проширена Србија *III*, због тога што потоња у себи садржи већ неке срезове/котаре покрајина, односно жупанија који се у целини присаједињују проширеној Србији *IV*.

⁵¹ Драгољуб Јовановић, који је са Стеваном Мољевићем делио затворске дане у казнионици у Сремској Митровици, описује Мољевићеву опседнутост разграничењем са Хрватима и изузетно добро познавање етничке и верске структуре становништва у скоро сваком котару у Хрватској (Јовановић 2008, 298–299). Захваљујем Дејану Поповићу, који ми је скренуо пажњу на овај детаљ.

делимично (изабране општине). Та гранична линија обухвата Карлобаг, не обухвата Огулин (мада се налази релативно близу), прилично је далеко од Карловца на исток и обухвата Вировитицу.

Наравно, разматра се и остварено државотворно решење: Краљевина СХС, и то према мировним споразумима са Аустријом и Мађарском закљученим на Париској мировној конференцији и Рапалском споразуму Краљевине Италије и Краљевине СХС. У том случају су обухваћене све покрајине заједничке државе, како су дефинисане према коначним резултатима пописа становништва из 1921. године, са укупно 11.984.911 становника.

5. АНАЛИЗА ЕФЕКТА АЛТЕРНАТИВНИХ ДРЖАВОТВОРНИХ РЕШЕЊА

Извор података за анализу ефеката алтернативних решења су подаци добијени пописом становништва Краљевине СХС из 1921. године, и то подаци о становништву према верописповести и према матерњем језику. Коначни резултати пописа (Краљевина Југославија, 1932) садрже податке на нивоу покрајина, округа/жупанија, срезова/котара и општина. Сходно томе, расположиви су подаци на нивоу најмање пописне јединице, што омогућава прецизност анализе.

Постоји неколико уверљивих разлога за коришћење резултата управо тог пописа. Прво, тај попис (критичан датум пописа, онај на који се односило пописано стање, био је 31. јануар 1921. године) временски је најближи историјском тренутку (новембар 1918. године) у коме је изабрано, односно морало бити изабрано државотворно решење. Друго, резултати тог пописа обухватају све ратне губитке становништва, као и губитке услед пандемије шпанске грознице. Треће, резултати тог пописа не обухватају пресељења у оквиру јединствене државе (Краљевине СХС) која су се догодила после пописа, нарочито средином двадесетих година XX века, која су знатно променила професионалну и етничку структуру појединих крајева новоформиране државе. Сходно томе, резултати тог пописа дају најприкладнију статистичку основу за квантитативну оцену културне хетерогености становништва.

Са становишта мерења културне хетерогености кључна су два већ поменута пописна питања. Прво је пописно питање о вероисповести са девет могућих одговора (православни, католици итд.), укључујући и одговор „непознато или без конфесије“. На основу података о одговору на питање о конфесији директно се може мерити професионална хетерогеност.

Друго је пописно питање о матерњем језику. Дакле, пописно питање није било о националној припадности него је национална припадност у самим резултатима пописа изведена из одговара о матерњем језику, при чему су сви они који су одговорили да им је матерњи језик српски или хрватски заједно класификовани као Срби или Хрвати. Сходно томе, у ту групу су убројани и Бошњаци, дакле босански и санџачки муслимани словенског порекла који говоре српско-хрватски, и Македонци, будући да у то време македонски језик није био признат и сви словенски православни житељи Македоније (тадашње Јужне Србије, данашње Северне Македоније) уписани су као они чији је матерњи језик српски или хрватски, то јест као Срби или Хрвати. Коначно, у ту групу су убројани и они који су се то доба осећали као Црногорци у етничком смислу. Сходно свему наведеном, попис 1921. године није дао одговор о националној структури становништва, па се његови резултати не могу директно користити за мерење етничке хетерогености.⁵²

Имајући то у виду, у овом раду се приступило модификацији података из пописа 1921. године. За свако посматрано подручје израчунати су пондери конфесионалне припадности, и то тако што је сабран број свих житеља православне, католичке и муслиманске вероисповести и од њега одузет број Словенаца и Мађара на нивоу свих разматраних пописних кругова. Тај број је постао делилац, док су три дељеника постали бројеви православних, католика (умањен за број Словенаца и Мађара) и муслимана на нивоу истих разматраних пописних кругова. Тим пондером је множен број становника који говоре српско-хрватски, како би се на нивоу разматраних пописних кругова добио број Срба, Хрвата и Бошњака. На тај начин није решен проблем броја оних који су се осећали као Македонци и оних који су се осећали као Црногорци, али чини се да то за овај рад не ствара велики проблем из два разлога. Први је тај што културна хетерогеност која би произлазила из етничке дистинкције Срби – Црногорци – Македонци не би била велика, то јест да поларизација у том случају не би била значајна, нарочито имајући у виду да конфесионална дистинкција уопште не постоји, што значи да није било велике разлике у преференцијама у погледу јавног добра, основног проблема са становишта функционисања хетерогене државе. Други разлог је што се разматрање различитих варијанти проширене Србије првенствено односи на ширење њене границе на запад и на

⁵² Национална припадност се показала као нестална и променљива категорија у пописима становништва прве и друге Југославије (Mrđen 2002).

север, па се стога етничка хетерогеност те врсте не би мењала.⁵³ Сходно томе, на тај начин је процењена етничка структура становништва на нивоу посматраних територијалних јединица, што је омогућило индиректно мерење етничке хетерогености.

Сходно налазима теоријског модела оптималне величине државе, емпиријско истраживање које следи користи следеће показатеље.

Први показатељ: величина државе, мерена бројем становника, као показатељ погодности услед економије обима у погледу пружања јавног добра. Према налазима теоријског модела, што је већа држава, то је већа и остварена економија обима у пружању јавног добра. Апсолутни број становника за потребе ове анализе није релевантан већ је то само релативна промена у односу на основно државотворно решење.

Други показатељ: културна хетерогеност, као показатељ трошкова који настају повећањем државе, па тиме и увећане културне хетерогености. Будући да културна хетерогеност не може директно да се мери, као њена апроксимација користе се две, раније дефинисане, врсте хетерогености – етничка и конфесионална. Као мера тих врста хетерогености користи се Хефриндал–Хиршманов индекс (*Hiefrindhal-Hirschman Index* – *HHI*), као уобичајена мера диверзификације. *HHI* се израчунава на основу учешћа сваке појединачне групе која чини одређени скуп, и то на следећи начин:

$$HHI = \sum_{i=1}^n s_i^2,$$

при чему је s учешће појединачне групе, а n број група које чине скуп. Вредности *HHI* се теоријски крећу између 0 и 1. Уколико број група тежи неограничено великом броју па стога учешће појединачне групе која чини скуп неминовно тежи нули, тада и *HHI* тежи нули – скуп тежи савршеној хетерогености. Уколико постоји само једна група, то јест уколико је постигнута савршена хомогеност скупа, *HHI* је једнак јединици. Сходно томе, што је нижа вредност *HHI*, већа је хетерогеност скупа. Обрнуто, што је виша вредност *HHI*, мања је хетерогеност

⁵³ Глигоријевић (1986) у потпуности схвата проблем које доносе тако формулисани одговори на пописно питање о матерњем језику и спознаје потребу трансформација тих података како би се проценила етничка структура становништва Краљевине СХС. Иако је са читаоцима поделио начела те трансформације (Глигоријевић 1986, 76), конкретан начин на који је то учињено није забележен у његовом чланку. То упозорење – да је реч искључиво о трансформацији података, а не о резултатима пописа – није, међутим, сметало другим ауторима да резултате његове процене безрезервно прихвате као резултате пописа становништва из 1921. године о националној структури (Радојевић 2019, 255–256).

скупа, односно већи је степен његове хомогености. *HHI* се уобичајено користи у економској анализи тржишних структура за потребе права конкуренције,⁵⁴ али и за исказивање биодиверзитета одређеног подручја, коришћењем података о учешћу појединачне врсте у укупној популацији.⁵⁵

За потребе истраживања језичке, етничке и конфесионалне хетерогености у литератури се користи (Alesina *et al.* 2003) и индекс фракционализације, који не представља ништа друго него инверзију *HHI*:

$$FRACT = 1 - \sum_{i=1}^n s_i^2.$$

Пораст вредности тог потпуно симетричног индекса, за разлику од *HHI*, указује на повећање хетерогености, а пад његове вредности на повећање хомогености – никаква друга разлика не постоји. За потребе овог рада користи се искључиво изворни *HHI*.

У литератури се јавља још једна мера хетерогености, која је релевантна са становишта вероватноће избијања грађанског рата. Та мера се, према њеној ауторки, назива Рејнал–Керолов индекс (Reynal-Querol 2002) и мери хетерогеност на специфичан начин, тако што мери колико је конкретна расподела језичких, етничких или конфесионалних група удаљена од бинарне расподеле – 0,5:0,5 – то јест од ситуације у којој постоје само две језичке, етничке или конфесионалне групе подједнаке величине, па тиме и снаге. Међутим, та мера хетерогености није релевантна са становишта анализе у овом раду већ је усредсређена на анализу вероватноће избијања грађанског рата у посматраној језички, етнички или конфесионално хетерогеној земљи (Montalvo, Reynal-Querol 2005).⁵⁶

---

⁵⁴ У тим случајевима се тај индекс користи као мера тржишне концентрације, а не диверзификације – иста појава се посматра из другог угла. Уобичајено је да се тржишно учешће сваког предузећа мерено укупним приходом помножи са 100, па се стога вредности *HHI* крећу од 0 (теоријски модел савршене конкуренције) до 10.000 – монопол, само једно предузеће у грани, односно на релевантном тржишту (Bishop, Wakler 2009).

⁵⁵ Иако се тај показатељ израчунава на исти начин, у биологији се назива Симпсонов индекс у част првог истраживача који га је применио за исказивање биодиверзитета (*Edward H. Simpson*).

⁵⁶ Емпиријско (економетријско) истраживање спроведено у овом раду показало је да се увећава вероватноћа грађанског рата у констелацији у којој постоје две велике, подједнако снажне супротстављање заједнице, што је у складу са резултатима теоријског модела (Esteban, Ray 2011).

Поларизација између етничких и конфесионалних заједница, односно удаљеност њихових преференција у погледу јавног добра, у овој анализи се не користи као показатељ из два разлога. Први је што не постоје подаци о удаљености преференција становништва које припада различитим етничким, односно конфесионалним заједницама већ се само посредно може закључити колико је снажна била поларизација.⁵⁷ Други је што је та поларизација била егзогена, то јест није зависила од граница државе, односно степена хетерогености њеног становништва. Иако поларизација између различитих заједница у анализи није узета у обзир, то не значи да се не могу коментарисати одређена државотворна решења са становишта те поларизације, а на основу претпоставке да оне заједнице које не деле ни језик, ни етничку припадност, ни конфесију карактерише већа поларизованост него оне заједнице које јесу различите али имају бар неку заједничку црту, била она језик или конфесија.

Коначно, иако је напоменуто да је сасвим могуће да постоји значајна културна хетерогеност у оквиру једне језичке, етничке или конфесионалне заједнице, она се у анализи не узима у обзир из иста два разлога као и већ поменуто поларизација: недостатак података о томе и егзогеност обе променљиве са становишта државотворног решења.

Трећи показатељ: коефицијент обухвата, а то је број Срба који би живео у матичној држави у односу на укупан број Срба на подручју Краљевине СХС. Тај коефицијент се исказује као проценат, при чему је, сасвим очекивано, проценат за Краљевину СХС 100% – сви су Срби у једној држави.⁵⁸

---

⁵⁷ За мерење поларизације преференција потребни су резултати истраживања јавног мњења, то јест анкетног истраживања вредносних судова житеља одређеног подручја. Управо се на основу таквих истраживања (Desmet, Ortuño-Ortín, Wacziarg 2017) дошло до закључка да и поред постојања хетерогености у оквиру заједнице, припадност одређеној језичкој, етничкој и конфесионалној заједници у великој мери опредељује преференције појединаца. У времену на које се односи ова анализа, таква истраживања нису спроведена – почела су да се спроводе тек 1981. године.

⁵⁸ Наравно, овај слоган се користи као сарказам, будући да формирањем Краљевине СХС нису сви Срби живели у истој држави, нарочито имајући у виду српске националне мањине у Мађарској и Румунији. Ипак, стварање заједничке државе југословенских народа српска политичка и интелектуална елита схватила је као трајно решење српског националног питања, као својеврстан „крај историје“, што јој је отупело политичка чула, па је тек формирање Српског културног клуба 1937. године означило својеврсно буђење из летаргије у коју је запала у погледу националног питања после уједињења 1918. године. Захваљујем Љубодрагу Димићу, који ми се скренуо пажњу на синдром „краја историје“ у вези са перцепцијом стварања заједничке државе.

Основни резултати симулације исхода различитих државотворних решења коришћењем та три показатеља и проценат учешћа српског становништва у укупном становништву државе приказани су на следећој табели.

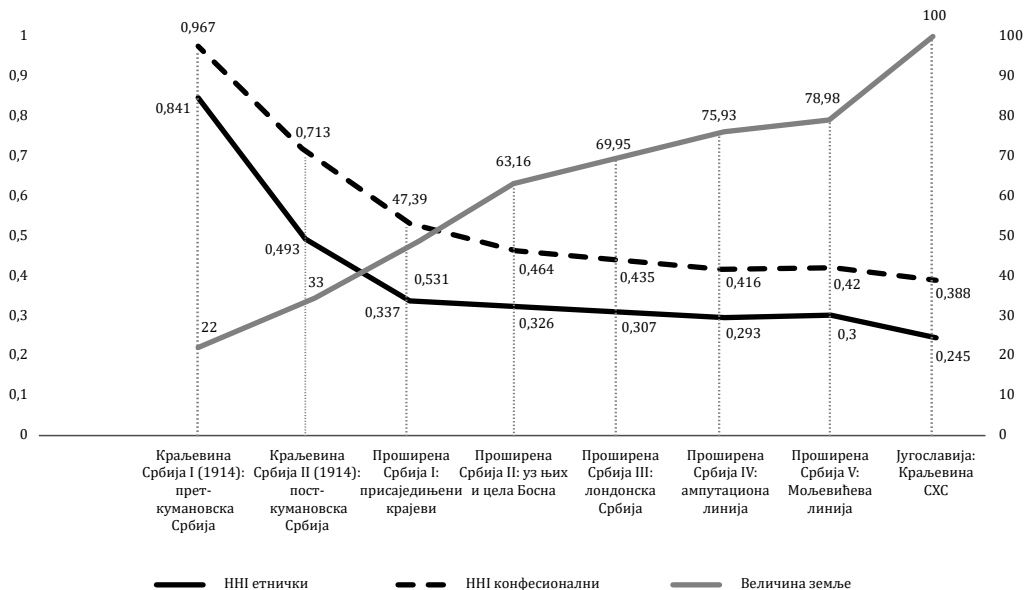
Табела 1. Основни резултати симулације исхода алтернативних државотворних решења: величина, земље, хетерогеност становништва, обухват српског живља и учешће српског становништва

	Величина земље (индекс)	ННН конфесионални	ННН етнички	Обухват конфесионални	Обухват етнички	Учешће Срба
Краљевина Србија (1912): преткумановска Србија	22,17	0,96702	0,84134	46,71%	49,57%	91,54%
Краљевина Србија (1914): посткумановска Србија	33,10	0,71398	0,49390	58,84%	55,18%	68,25%
Проширена Србија I: присаједињени крајеви	47,39	0,53124	0,33754	71,38%	64,25%	55,50%
Проширена Србија II: уз њих и цела Босна	63,16	0,46474	0,32672	86,21%	82,72%	53,61%
Проширена Србија III: лондонска Србија	69,95	0,43575	0,30707	90,59%	87,64%	51,29%
Проширена Србија IV: ампутациона линија	75,93	0,41651	0,29395	93,52%	91,19%	49,16%
Проширена Србија V: Мољевићева линија	78,98	0,42089	0,30081	97,98%	96,18%	49,85%
Југославија: Краљевина СХС	100,00	0,38814	0,24540	100,00%	100,00%	40,94%

Извор: сопствена калкулација на основу: Краљевина Југославија (1932)

Сасвим очекивано, повећањем државе расте хетерогеност њеног становништва, како конфесионална, тако и етничка. Та правилност се показала у сваком анализираном државотворном решењу. Промене те три величине са посматраним државотворним решењима, почев од Краљевине Србије пре балканских ратова до Краљевине СХС, лако се могу сагледати на следећој слици.

Слика 1.
Величина земље и конфесионална и етничка хетерогеност

Прво се може приметити да је Србија све до балканских ратова била мала, али веома хомогена земља, што је свакако имало повољне последице на функционисање државе и стварање услова за свеобухватан напредак.⁵⁹ Највећи релативни пораст хетерогености догодио се после балканских ратова, то јест по присаједињењу Старе Србије и Јужне Србије. Тада се, према резултатима пописа 1921. године, конфесионална хетерогеност увећала за 35%, а етничка чак за 70%, што је била последица укључивања муслиманског становништва, без обзира на то да ли је реч о муслиманима словенског порекла или Албанцима.⁶⁰ Слично, мада нешто мање повећање конфесионалне и етничке хетерогености

⁵⁹ Више о том напретку у „златно доба“ Србије видети у: Ковић (2014).

⁶⁰ Уз то је веома велика вероватноћа да је укључивање Албанаца у Краљевину Србију довело не само до повећања хетерогености него и до значајног повећања поларизације, будући да Срби и Албанци не деле ни етничко порекло, ни језик, ни конфесију. Међутим, врло је вероватно да је прираст конфесионалне и етничке хетерогености био нешто мањи у време самог присаједињења новоослобођених крајева 1912. године, с обзиром на огромне губитке српског становништва у Првом светском рату. Милан Ристовић је, без помињања података, у свом излагању на представљању књиге *Градови Балкана, градови Европе*, одржаном 7. јуна 2018. године у Коначу кнегиње Љубице, указао на драстично повећање хетерогености Србије после балканских ратова и на промену карактера земље услед тога.

одиграло се присаједињењем Војводине (без Срема) и Црне Горе. Док су на северу у нову државу (проширена Србија I) ушле значајне мађарска и немачка мањина, присаједињењем Краљевине Црне Горе у Србију су ушли Метохија (са великим бројем Албанаца) и црногорски део Санџака са великим бројем Бошњака – муслимана словенског порекла.

Сва даља проширења Србије (проширена Србија II – проширена Србија V) условила су знатно мање релативно повећање конфесионалне и етничке хетерогености, али су достигнути нивои те хетерогености већ прилично високи, па то свакако, макар делимично, објашњава пад релативног повећања хетерогености – опадајућу граничну хетерогеност, економском терминологијом исказано. Једино значајно повећање хетерогености, нарочито етничке, настаје преласком проширене Србије V у остварено државотворно решење – Краљевину СХС.

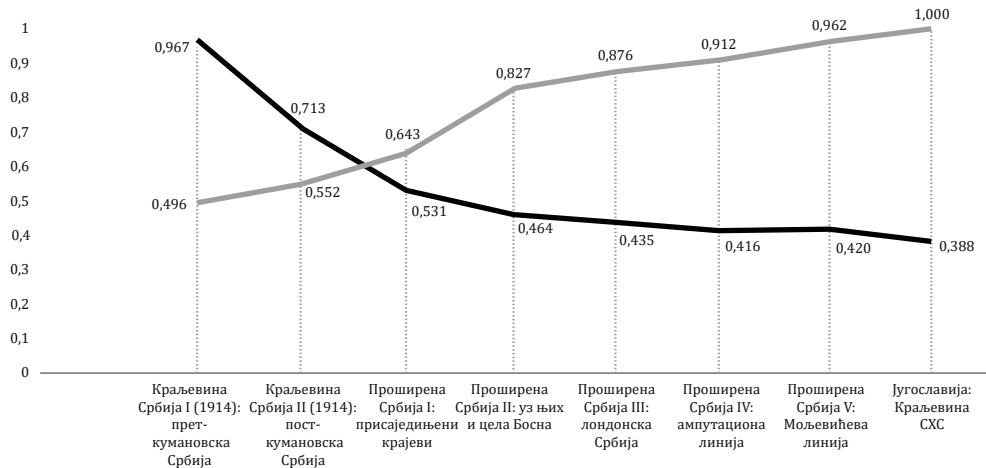
Имајући промене са различитом смером дејства у виду и темпо тих промена, вероватно је да се оптимална величина државе, сходно налазима њеног економског модела, налази у зони проширене Србије III: релативно велика држава (приближно 70% величине Југославије, а нешто више него два пута већа од Краљевине Србије из 1914. године) уз релативно умерену хетерогеност. И даље је, међутим, етничка хетерогености коју носи та државотворна опција кудикамо већа од хетерогености Краљевине Србије из 1914. године (за 60%), али је ипак етничка хетерогеност проширене Србије III знатно мања (за 25%) од хетерогености коју је донела Југославија.⁶¹ Коначно, један налаз који није повезан са теоријом оптималне величине, али је његов значај лако разумљив – Србија III је највећа држава од разматраних у којој Срби чине апсолутну већину становништва.

Уколико у анализи напустимо економску теорију оптималне величине државе и окренемо се уједињењу југословенских народа као средству којим треба да се оствари циљ да „сви Срби живе у једној држави“, или барем да што више Срба живи у својој матичној држави, онда резултати симулације алтернативних државотворних решења показују да свако проширење обухвата српског народа у истој држави неминовно узрокује повећање културне хетерогености становништва те државе. То се односи и на конфесионалну (слика 2) и на етничку хетерогеност (слика 3).

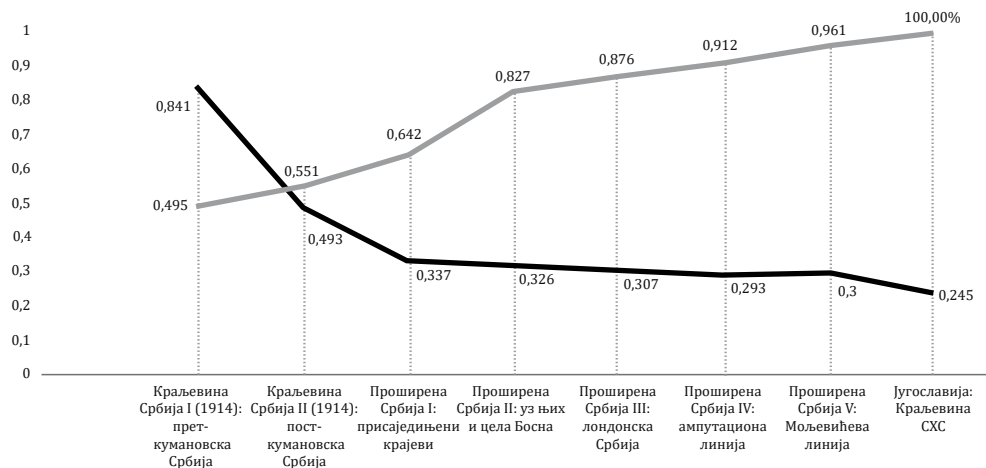
---

⁶¹ У случају конфесионалне хетерогености, одговарајући проценти су 64% и 12%.

Слика 2.
Обухват српског становништва и конфесионална хетерогеност

Слика 3.
Обухват српског становништва и етничка хетерогеност

Дакле, и у овом случају, померањем граница проширене Србије даље од граница Краљевине Србије из 1914. године, како би што већи део српског народа био обухваћен матичном државом, неминовно се

увећава културна хетерогеност (етничка и професионална хетерогеност) становништва такве државе и сви они политички и економски трошкови који произлазе из такве хетерогености. Сходно свим наведеним резултатима, показало се да би оне државотворне алтернативе које би значиле увећање државе, па би стога омогућиле већи обухват Срба у истој држави, неминовно условиле увећање културне хетерогености те државе.

Имајући у виду противречне ефекте повећања државе – њеним растом увећавају се погодности у пружању јавног добра и обухвату српског становништва, али се увећава и хетерогеност становништва са свим својим негативним последицама. Врло је вероватно да је опет оптимално решење проширена Србија III, којом би било обухваћено 87,6% српског становништва, уз релативно умерену хетерогеност (12% мања професионална и 25% мања етичка хетерогеност у односу на Југославију) и уз већ напоменути налаз да би Срби чинили апсолутну већину становништва те државе.

6. ПОЛИТИЧКА ПАНОРАМА ПРОШИРЕНЕ СРБИЈЕ: ЕЛЕМЕНТИ АЛТЕРНАТИВНОГ СЦЕНАРИЈА

Опредељивање за проширену Србију III, „лондонску“ Србију, као оптимално државотворно решење, намеће потребу да се оквирно, другачије не би ни могло, опише политичка панорама тако дефинисане државе.

Иако би културна хетерогеност те државе била знатно мања у односу на Југославију, она би и даље била прилично хетерогена. Српска политичка елита би се опет, као и у случају Југославије, сусрела са нечим што је за њу било непознато до 1912. године.

Како би се српска политичка елита снашла у таквим околностима? Да ли би била успешнија у решавању политичких нестабилности у односу на њен учинак у Краљевини СХС? На то питање се, наравно, не може једнозначно одговорити, али се могу понудити неки елементи за размишљање о спекулативном одговору на њега, неки делови панораме такве хипотетичке државе, у поређењу са Југославијом – оствареним државотворним решењем.

Прва битна разлика у односу на Југославију јесте да би то државотворно решење омогућавало да учешће Срба у држави буде изнад 50%, то јест да Срба у тој држави буде више него свих осталих етничких група заједно. То би српској политичкој елити дало неспорно

централни положај и већу слободу за делање него што је то био случај у Југославији. Томе треба додати да би тим државотворним решењем из политичког живота земље била искључена хрватска политичка елита (она би имала своју земљу и своје подручје за делање), која се показала као одлучан, жилав, способан и антагонистички противник у политичким борбама у Југославији. Те две околности би се могле окарактерисати као мач са две оштрице. С једне стране, можда би све оне слабости српске политичке елите и одлике српског политичког живота које су постојале у Краљевини Србији биле само појачане осећајем доминације и неспутаности, како због (и даље) централног места српског народа, тако и због недостатка снажне и добро организоване супротстављене политичке елите, попут хрватске.

С друге стране, можда би се у таквим околностима у којима би централизована организација државе била неупитна лакше долазило до одговарајућих политичких решења и политичке одлуке би се доносили уз ниже трошкове – мањи губитак енергије. Можда би се наставила или чак ојачала демократска црта политичког живота у (проширеној) Србији, нарочито у погледу контроле власти монарха.⁶² У условима у којима је карактер државе неупитан, исто као и њено уређење, у којој постоји консензус о кључним државотворним питањима, политички живот може да се усмери на одговоре на питања напретка државе и на решавање проблема свакодневних проблема, политички живот би био разноврснији и слободнији и не би било потребно окупљање око неког ауторитета, попут монаха, да би се очували основни државни интереси. Коначно, будући да би у тој хипотетичкој држави живело 88% српског становништва са подручја Југославије, српске мањине у суседним државама биле би релативно мале, тако да се вероватно више не би постављало питање окупљања свих Срба у једну државу. Постојала би матична држава Срба у којој би живео веома велики део те етничке заједнице. То би, вероватно, значило да би се таква држава окренула решавању других бројних фундаменталних проблема, почев од ниског нивоа образовања становништва, сиромаштва, ниског нивоа привредне развијености земље и томе слично.

⁶² Радојевић (2019, 243) с правом указује на то да су у Југославији „политичари из Србије испољили изненађујућу попустљивост и неодлучност“ у односу на монарха, нарочито у поређењу са временом из Кнежевине или Краљевине Србије, и да су то чинили у име „виших државних интереса“. Нажалост, ту веома значајну констатацију не прати објашњење због чега се догодио такав преокрет.

Треба допустити могућност да би изабрано државотворно решење поспешило и преиспитивање конвенције, не толико дуге традиције, везивања српске етичке припадности за православну вероисповест, односно припадност Српској православној цркви, чиме су „изгубљени“ Срби католици и Срби „мухамеданске“ вере (Љушић 2012). Свакако да би такво преиспитивање и евентуално укидање вероисповести као услова етничке припадности – нешто што постоји код Албанаца, на пример – имало далеко више смисла него државни, прецизније речено монархов пројекат стварања једног „троплеменског народа Срба, Хрвата и Словенаца“. Наравно, напуштање те конвенције не би условило умањење културне хетерогености услед конфесионалне хетерогености, али би се, вероватно, створили погоднији услови за превазилажење знатне културне хетерогености која би постојала у изабраном алтернативном државотворном решењу проширене Србије. Да ли би српска политичка елита искористила такве услове или не, отворено је питање. У крајњој линији, овај одељак није посвећен давању одговора већ само пружању нових тема за размишљање о нашој прошлости.

7. ЗАКЉУЧАК

Емпиријско истраживање, засновано на резултатима пописа становништва из 1921. године, потврдило је основну хипотезу рада да би оне државотворне алтернативе које би значиле увећање државе, па би стога омогућиле већи обухват Срба у истој држави, довеле до увећања културне хетерогености те државе. Погодности од увећања државе неминовно су праћене трошковима које ствара повећана културна хетерогеност.

Истражене су последице по величину државе (дакле погодности са становишта пружања јавног добра и обухвата српског становништва у једној држави) и по степен културне хетерогености свих алтернативних државотворних решења, а ти резултати су упоређени са почетним стањем ствари (Краљевина Србија пре балканских ратова) и са оствареним државотворним решењем (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца). Сва државотворна решења осим почетног са собом носе значајну културну хетерогеност становништва, нешто на шта политичка култура политичке елите Србије није била навикла.

Поређењем погодности и трошкова различитих државотворних алтернатива, нарочито динамике раста величине земље и обухвата српског становништва, с једне стране, и повећања хетерогености, с друге стране, процењено је да би оптимално решење била проширена

Србија *III*, са западним границама у сагласности са Лондонским споразумом из 1915. године. Укратко је описана политичка панорама каква би вероватно постојала или могла да постоји у таквој хипотетичкој држави, уз све погодности и опасности, нарочито у односу на остварено решење – Краљевину СХС.

Занимљиво је питање, као тема за ново истраживање, да ли би Југославија била успостављена да је процес њеног формирања био демократски. Наиме, теорија оптималне величине државе показала је да демократски донете државотворне одлуке, односно одлуке о државним целинама и границама, доводе до мањих држава у односу на такве недемократске одлуке. Не спорећи доказани демократски карактер Краљевине Србије као државе и демократски легитимитет њене политичке елите, оправдано се може оспорити демократски легитимитет друге стране, пре свега хрватских и словеначких представника, углавном оних окупљених око Југославенског одбора, који су у име тих народа преговарали о будућем државотворном решењу. Завршно решење је донето по убрзаном поступку, у кризним временима и дневним променама, изазваним пре свега распадом Аустроугарске и убрзаном динамиком завршних ратних дејстава (Ristović, 2021a). То, једноставно, нису услови за демократско доношење одлука. Стога је оправдано поставити хипотезу да Југославија не би била формирана да је одлука о томе доношена на демократски начин. Посредну емпиријску подршку тој хипотези даје историјска чињеница да се, успостављањем демократије и слободним доношењем одлука, Југославија као држава распала, исто као и друге вишенационалне државе у источној Европи.

Друга занимљива тема за ново истраживање је сагледавање данашњих културних разлика између етничких и конфесионалних заједница на простору некадашње Југославије. У савремено доба редовно се спроводе истраживања вредности које прихватају припадници различитих језичких, етничких и конфесионалних група. Иако упитници који се користе нису усредсређени на питање о преференцијама у погледу јавног добра, они дају обиље материјала о разликама у вредносним судовима појединаца који чине одређене заједнице. Имајући у виду колико се споро мењају културни обрасци, данашњи резултати можда могу да донесу неку релевантну информацију о степену поларизације између различитих језичких, етничких и конфесионалних група на просторима некадашње Југославије.

Ти будући налази, заједно са налазима овог рада, могу да послуже као један сегмент основе за мирно сагледавање, трезвено вредновање и непристрасну оцену политичких одлука из времена у коме се српска политичка елита определила за уједињење југословенских народа. За

спознају лоших процена и погрешних одлука, уколико их је било. За разумевање разлога који су до њих довели. Није поента у томе да се о неком и његовим поступцима суди из стогодишње, дебеле хладовине ретроспективе, после свега оног што се догодило, и то на основу савремених теоријских оквира, какви нису постојали у доба доношења одлуке, већ је поента да се сагледа, разуме, вреднује и оцени оно што се догодило. Како се грешке не би понављале. И како би се избегле расправе, попут оне фиктивне, а тако уверљиве, која је из романа *Клуб истинских стваралаца* преузета као мото овог чланка.

Независно од предложених истраживања и њихових резултата, извесно је да се и данашња Србија суочава са знатном културном, односно језичком, етничком и верском хетерогеношћу. После више од сто година неуспешног решавања српског националног питања, Срби су као народ прешли пун круг и вратили се на почетну тачку, територијално близу државотворног решења из доба пре балканских ратова. Разлика је у томе што данашњу Србију, за разлику од културно хомогене Краљевине Србије непосредно пред балканске ратове, одликује значајан ниво културне хетерогености. Дакле, изазов за данашњу српску политичку елиту остаје исти онај какав би постојао у условима проширене Србије. Културна хетерогеност са балканских простора неће нестати, без обзира на било које државотворно решење. Суочавање са њом је неизбежно.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Alesina, Alberto, Reza Baqir, William Easterly. 4/1999. Public Good and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics* 114: 1243–1284.
- [2] Alesina, Alberto, Arnaud Devleeschauwer, William Easterly. 2/2003. Fractionalization. *Journal of Economic Growth* 8: 155–194.
- [3] Alesina, Alberto, Paola Giuliano. 4/2015. Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature* 53: 898–944.
- [4] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore. 4/1997. On the Number and Size of Nations. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1027–1056.
- [5] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore. 2003. *The Size of Nations*. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press.
- [6] Alesina, Alberto, Enrico Spolaore, Romain Wacziarg. 5/2001. Economic Integration and Political Disintegration. *American Economic Review* 90: 1276–1296.

- [7] Alesina, Alberto, Romain Wacziarg. 3/1998. Openness, Country Size and the Government. *Journal of Public Economics* 69: 305–322.
- [8] Антић, Чедомир. 2012. *Неизабрана савезница: Србија и Велика Британија у Првом светском рату*. Београд: Завод за уџбенике.
- [9] Антић, Чедомир, Предраг Ј. Марковић, Иван Матејић. 2022. *Нови српски историјски атлас*. Београд: Институт за савремену историју и Напредни клуб.
- [10] Barro, Robert. 1991. Small is Beautiful. *World Street Journal*, 11 October.
- [11] Bauernschuster, Stefan, Oliver Falck, Robert Gold, Stephan Heblch. 4/2012. The Shadows of the Socialist Past: Lack of Self-Reliance Hinders Entrepreneurship. *European Journal of Political Economy* 28: 485–497.
- [12] Becker, Sacha O., Katrin Boeckh, Christa Hainz, Ludger Woessmann. 1/2013. The Empire Is Dead, Long Live the Empire! Long-Run Persistence of Trust and Corruption in the Bureaucracy. *Economic Journal* 126: 40–74.
- [13] Begović, Boris. 2007. *Ekonomска analiza korupcije*. Београд: Centar za liberalno-demokratske studije.
- [14] Begović, Boris. 2021a. Концепција јавног добра: историја, контроверзе и модификације. 74–101. *Liber Amicorum: Zbornik radova u čast profesora emeritusa Dejana Popovića*, ur. Gordana Ilić Popov. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [15] Begović, Boris. 2021b. Institucionalne i kulturne промене у изуčаванју економске историје. 17–33. *Značaj institucionalnih промена u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, ur. Jelena Minović, Milica Kočović De Santo, Aleksandar Matković. Београд: Institut ekonomskih nauka, Centar za ekonomsku istoriju.
- [16] Bishop, Simon, Mike Walker. 2010. *The Economics of EC Competition Law: Concepts, Applications and Measurement*. London: Sweet & Maxwell.
- [17] Бјелајац, Миле. 2020. Формирање јединствених оружаних снага: војни, политички и правни аспекти. 171–191. *Сто година од уједињена: формирање државе и права*, ur. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [18] Bolton, Patrick, Gerard Roland. 4/1997. The Breakup of Nations: A Political Economy Analysis. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1057–1080.

- [19] Bowles, Samuel. 1/1998. Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and Other Economic Institutions. *Journal of Economic Literature* 36: 75–111.
- [20] Collier, Paul. 2007. *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford: Oxford University Press.
- [21] Connelly, John. 2020. *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [22] Desmet, Klaus, Ignacio Ortuño-Ortín, Romain Wacziarg. 9/2017. Culture, Ethnicity, and Diversity. *American Economic Review* 107: 2479–2513.
- [23] Dimić, Ljubodrag. 2001. Srpski kulturni klub i preuređenje jugoslovenske države. 359–375. *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, ur. Igor Graovac, Hans Georg Fleck. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann.
- [24] Димић, Љубодраг. 2020. Просвета у југословенској краљевини. 231–250. *Сто година од уједињена: формирање државе и права*, ур. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [25] Ђурић, Михаило. 3/1971 (забрањени број). Смишљене смутње. *Анали Правног факултета у Београду* 19: 230–233.
- [26] Easterly, William, Ross Levine. 4/1997. Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *Quarterly Journal of Economics* 112: 1203–1250.
- [27] Easterly, William, Sergio Rebelo. 2/1993. Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation. *Journal of Monetary Economics* 32: 417–458.
- [28] Esteban, Joan, Debraj Ray. 4/2011. Linking Conflict to Inequality and Polarization. *American Economic Review* 101: 1345–1374.
- [29] Faye, Michel L, John W. McArthur, Jeffrey D. Sachs, Thomas Snow. 1/2004. The Challenges Facing Landlocked Developing Countries. *Journal of Human Development* 5: 31–68.
- [30] Fearon, James D. 2/2003. Ethnic and Cultural Diversity by Country. *Journal of Economic Growth* 8: 195–222.
- [31] Gligoriјевић, Branislav. 1–4/1986. Jugoslovenstvo između dva rata. *Jugoslovenski istorijski časopis* 21: 71–97.
- [32] Глигоријевић, Бранислав. 2002. *Краљ Александар Карађорђевић: српско-хрватски спор* (друга књига). Београд: Завод за уџбенике.

- [33] Граовац, Срђан. 2018. *Тајни Лондонски уговор из 1915. године – пропуштена шанса или неутемељено надање*. Културни центар Новог Сада, 13. децембар.
- [34] Hartley, Keith, Sadler Todd. eds. 1995. *Handbook of Defense Economics*. Amsterdam: North Holland.
- [35] *Hrvatska enciklopedija*. 2021. *Odrednica – amputacija Hrvatske*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- [36] Јанковић, Драгослав. 3/1971 (забрањени број). Историјско разматрање поводом амандмана XXXII. *Анали Правног факултета у Београду* 19: 257–260.
- [37] Јовановић, Драгољуб. 2008. *Медаљони (четврта књига)*. Београд: Службени гласник.
- [38] Ковић, Милош. ур. 2015. *Срби 1903–1914: историја идеја*. Београд: Clio.
- [39] Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika. 1932. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*. Sarajevo: Državna štamparija.
- [40] Крестић, Василије, Марко Недић. ур. 2003. *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе*. Београд: Српска књижевна задруга.
- [41] Куљић, Тодор. 1/2022. Приказ књиге Милана Ристовића *Mussolini ante portas: –италијански фашизам и југославенско суседство (1919–1925)*. *Токови историје* 30: 319–321.
- [42] Levy, Jack S. 3/2015. Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis. *Security Studies* 24: 378402.
- [43] Љушић, Радош. 2011. *Српска државност 19. века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- [44] Љушић, Радош. 2/2012. Српство двоверних далматинских Срба (на примеру Марка Мурата и Нокодима Милаша). *Анали Правног факултета у Београду* 60: 26–55.
- [45] Маринковић, Танасије. 2020. Уставни идентитет видовданске Југославије. 95–121. *Сто година од уједињена: формирање државе и права*, ур. Борис Беговић, Зоран С. Мирковић. Београд: Универзитет у Београду – Правни факултет.
- [46] Маринковић, Танасије. 5/2022. Улога Михаила Константиновића у државном преуређењу Краљевине Југославије. *Анали Правног факултета у Београду* 70: 125–146.

- [47] Марушић, Бранко. 2014. Лондонски уговор 1915 – пропуштена шанса. *Нова српска политичка мисао*, 28. април.
- [48] Mauro, Paulo. 3/1995. Corruption and Growth. *Quarterly Journal of Economics* 110: 681–712.
- [49] Mokyr, Joel. 2017. *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [50] Мољевић, Стеван. 1941. *Хомогена Србија*, проглас обнародован 30. јуна. <https://www.scribd.com/doc/73543970/Homogena-Srbija-Stevan-Moljevic>.
- [51] Montalvo, José G., Marta Reynal-Querol. 3/2005. Ethnic Polarization, Potential Conflict, and Civil Wars. *American Economic Review* 95: 796–816.
- [52] Mrđen, Snježana. 1–4/2002. Narodnost u popisima: promenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo* 40: 77–103.
- [53] Орачић, Петар. 1983. Српска војска на Солунском фронту и стварање заједничке југословенске државе. 115–134. *Стварање југословенске државе 1918*, ур. Иван Џизмић, Никола В. Поповић, Саво Скоко, Александра Спасојевић, Петар Стојанов, Драгољуб Живојиновић. Београд: Институт за савремену историју и Народна књига.
- [54] Paudel, Ramesh Chandra. 2012. *Growth and Export Performance of Developing Countries: Is Landlockedness Destiny?* Canberra: Australian National University.
- [55] Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988: Kraljevina Jugoslavija 1914–1941 (prva knjiga)*. Београд: Nolit.
- [56] Попов, Чедомир. [2006] 2020. *Велика Србија – мит или стварност*. Београд: Catena Mundi.
- [57] Putnam, Robert D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [58] Radivojević, Miroslav. 2020. Serbia, Italy's Entrance into World War I, and the London Agreement: A New Interpretation. *Journal of Historical Researches* 31: 183–196.
- [59] Радојевић, Мира. 2019. *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941: од југословенске идеје до југословенске државе (прва књига)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- [60] Reynal-Querol, Marta. 1/2002. Ethnicity, political systems, and civil wars. *Journal of Conflict Resolution* 46: 29–54.

- [61] Ristović, Milan. 2021a. Around the 1918: The Yugoslav State between Great Expectations and Reality. 94–121. *World War I and Beyond: Human Tragedies, Social Challenges, Scientific and Cultural Responses*, eds. Bogdan Murgescu, Ioana Pintile. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- [62] Ристовић, Милан. 2021b. *Mussolini ante portas: италијански фашизам и југославенско суседство (1919–1925)*. Београд: Службени гласник.
- [63] Самарџић, Слободан. 2023. *Шестојануарска диктатура – узроци и последице*. Нови Сад: Академска књига.
- [64] Schrag, Zachary M. 2021. *The Princeton Guide to Historical Research*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [65] Sharp, Alan. 2018. *Versailles 1919: A Centennial Perspective*. London: Haus Publishing.
- [66] Spolarore, Enrico, Romain Wacziarg. 2017. The Political Economy of Heterogeneity and Conflict. NBER Working Paper 23278. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.
- [67] Стојановић, Радосав. 3/1971 (збрањени број). Државност Југославије по уставним амандманима. *Анали Правног факултета у Београду* 19: 261–266.
- [68] Sunstein, Cass R. 3/2016. Historical Explanations Always Involve Counterfactual History. *Journal of the Philosophy of History* 10: 433–440.
- [69] Tignor, Robert L. 1998. *Capitalism and Nationalism at the End of Empire: State and Business in Decolonising Egypt, Nigeria and Kenya, 1945–1963*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- [70] Tripković, Milan. 2022. *Klub istinskih stvaralaca*. Београд: Фабрика књига.
- [71] Živojinović, Dragoljub R. 1983. Velika Srbija ili Jugoslavija? Velika Britanija i jugoslavensko ujedinjenje 1914–1918. godine. 153–171. *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, ur. Ivan Čizmić, Nikola B. Popović, Savo Skoko, Aleksandra Spasojević, Petar Stojanov, Dragoljub Živojinović. Београд: Институт за савремену историју и Народна књига.

Boris BEGOVIĆ, PhD

Retired Full Professor, University of Belgrade, Faculty of Law, Serbia

ENLARGED SERBIA: A CONTRIBUTION TO CONSIDERATION OF ALTERNATIVE STATEHOOD OUTCOME IN 1918

Summary

The paper aims to explore alternative statehood options for Yugoslavia's unification in 1918 and assess their potential success for Serbian interests. It falls within the realm of counterfactual analysis. The study draws on the economic theory of optimal nation size, which examines the pros and cons of larger nations, particularly the challenges posed by cultural diversity resulting from ethnolinguistic and religious differences. Five statehood alternatives have been identified, involving various degrees of Serbia's territorial expansion. Empirical evidence from the 1921 population census demonstrates that options leading to larger nation size would increase population heterogeneity. The research identifies an optimal solution that balances benefits and costs.

Key words: *Serbia. – Yugoslavia. – Optimal size of nation. – Counterfactual analysis. – Cultural heterogeneity.*

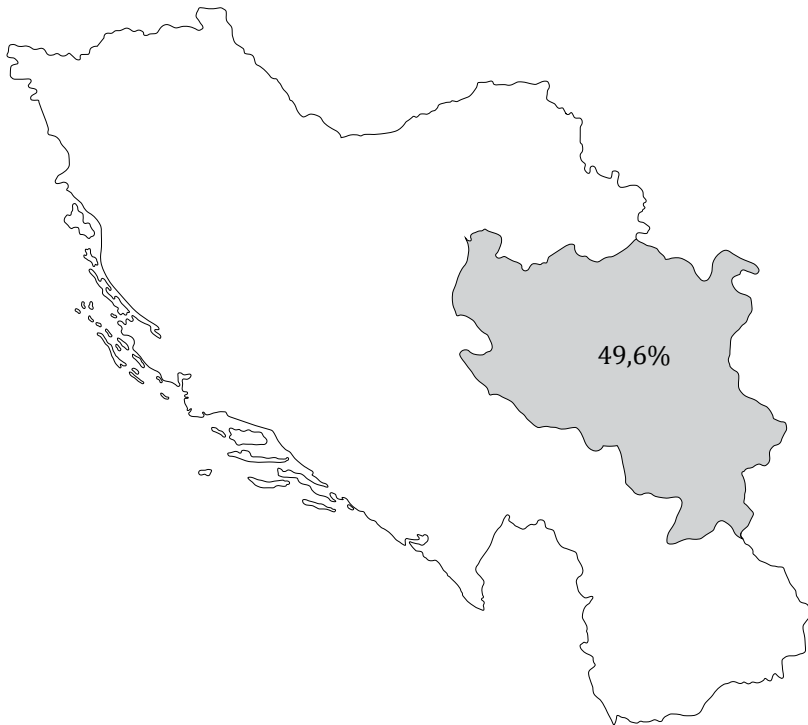
Article history:

Received: 2. 7. 2023.

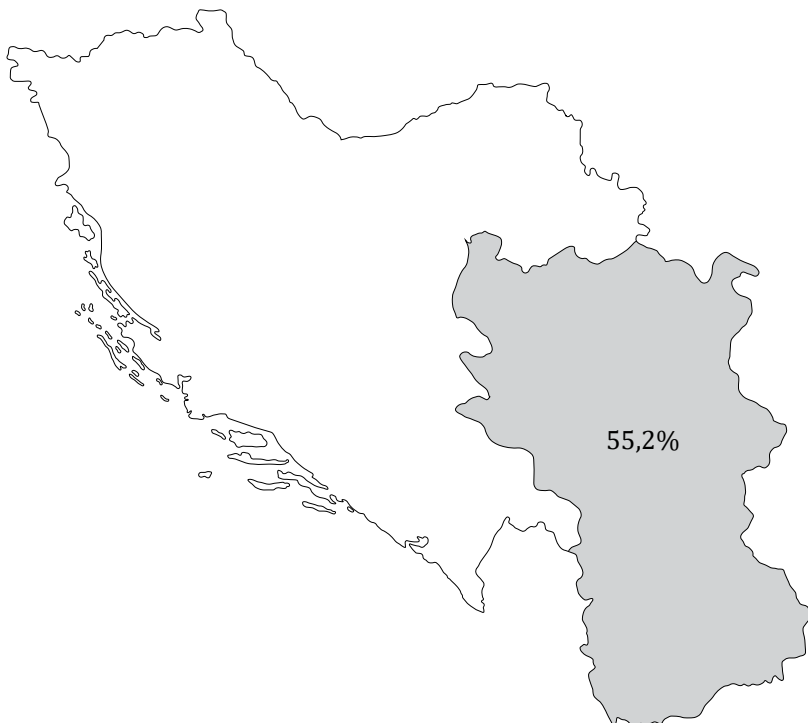
Accepted: 13. 8. 2023.

Анекс: карте проширене Србије (у границама краљевине СХС)

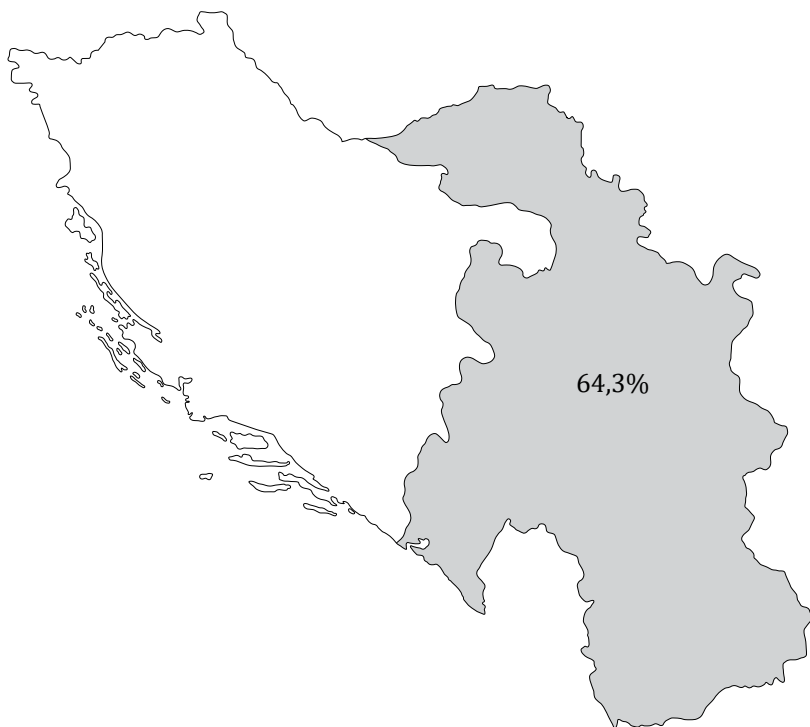
Краљевина Србија (1912): преткумановска Србија

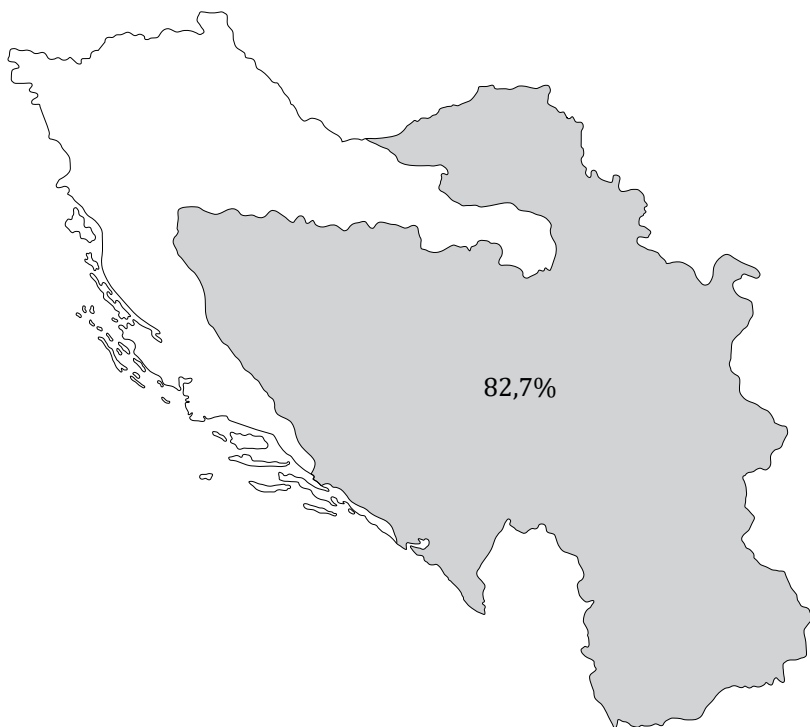
Краљевина Србија (1914): посткумановска Србија

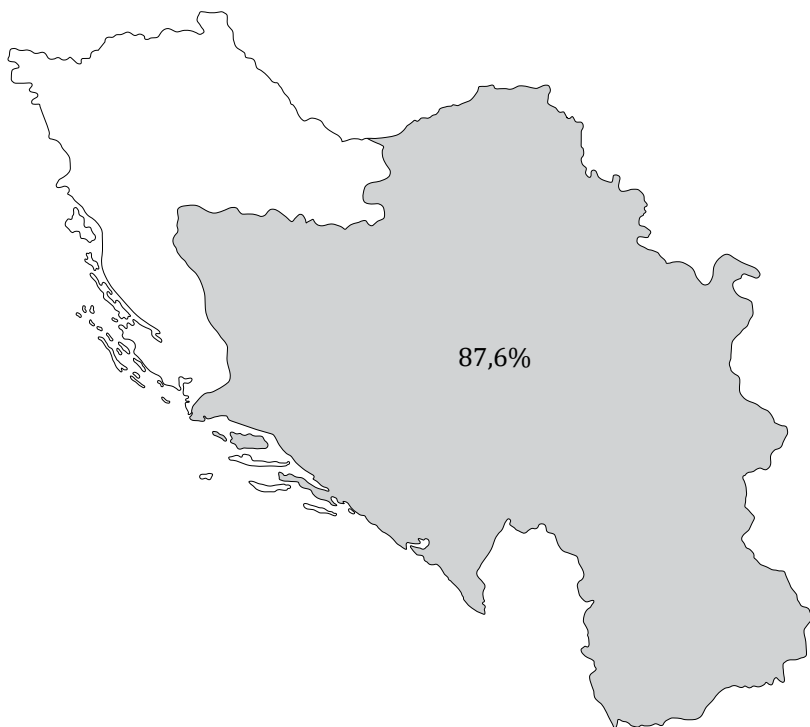
Проширена Србија I: присаједињени крајеви

Проширена Србија II: уз њих и цела Босна

Проширена Србија III: лондонска Србија

Проширена Србија IV: ампутациона линија

Проширена Србија V: Мољевићева линија

Напомена:

Процент уписан на територији проширене Србије исказује обухват српског становништва.